

Kirkegårdskultur 2010-11

Kirkegårdskultur

2010-11

Formand: Elof Westergaard
Vestre Allé 5
8600 Silkeborg
Tlf. 86 80 19 27
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66
Mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer og ekspedition: Hans Broch-Mikkelsen
Strandparken 16
5800 Nyborg
Tlf. 65 31 02 49
brochm@privat.dk

Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36
ketskryger@mail.tele.dk

Redaktion: Mette Fauerskov
Stine Helweg
Karin Kryger
Anne-Louise Sommer
Elof Westergaard

Tryk/Layout: PrinvoVejle

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Assistenskirkegården i Odense.
Foto: Karin Kryger 2010

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Kunsten at eje en kirkegård <i>Mette Fauerskov & Elof Westergaard</i>	8
Kirkegårdsdrift i et økonomisk perspektiv <i>Af Klaus Frederiksen</i>	18
Tidstypiske grave på Københavns Assistens Kirkegård 1760-2010 <i>Af Stine Helweg</i>	23
Mindekulturens visuelle genkomst <i>Af Mette Haakonsen</i>	31
Den udenbys kirkegård <i>Af Karin Kryger</i>	43
Ruinøse kirkegårde i Vestindien <i>Af Carsten Bach-Nielsen</i>	57
Nye gravstedsformer på København Kommunes kirkegårde <i>Af Barbara Joos</i>	69
Nattergalelunden <i>Af Anne-Marie Møller og Mette Fauerskov</i>	74
Det generøse blik <i>Af Elof Westergaard</i>	83
Anmeldelser	88
Glimt fra årsmødet <i>Af Karin Kryger</i>	101
Foreningen for kirkegårdskultur	106
Bestyrelsen pr. november 2010	108

Forord

Som i de foregående år afspejler også indholdet i årsskriftet 2010-11, at mange forskellige emnefelter har relevans for og er med til at kvalificere begrebet kirkegårdskultur.

Der er hele driftsaspektet, som behandles i såvel kirkegårdsinspektør Klaus Frederiksens artikel om kirkegårdenes økonomi som i provst Elof Westergaard og landskabsarkitekt Mette Fauerskovs artikel om de mange perspektiver i, men også begrænsningerne ved de to nye publikationer "Praktisk håndbog i kirkegårdsdrift" og "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde".

Om udviklingen i mindekulturen herhjemme handler både kunsthistoriker Mette Haakonsens artikel om brugen af fotografier på nutidens danske kirkegårde og kirkegårdsvejleder Stine Helwegs pjecce om anlæggelsen af tidstypiske grave fra de sidste 250 år på Assistens Kirkegård i København i anledning af kirkegårdens jubilæum.

Kunsthistoriker Karin Kryger og lektor Carsten Bach-Nielsen rapporterer begge fra fremmede kirkegårde og om deres relationer til vores hjemlige ditto; Karin Kryger ved at redegøre for den udenbys kirkegårds udviklingshistorie fra Nilens vestbred til Odense Assistenskirkegård, og Carsten Bach-Nielsen ved at redegøre for de meget forskelligartede tilstande på kirkegårdene i det tidligere Dansk Vestindien.

Årsskriftet introducerer også nogle nyere gravstedsanlæg fra henholdsvis København og Århus. I landskabsarkitekt Barbara Joos' artikel beskrives fire nye urneanlæg på de københavnske kirkegårde, og Mette Fauerskov og Anne-Marie Møller beretter om anlægget af Nattergalelunden på Århus' Vestre Kirkegård.

Som sædvanlig rummer årsskriftet også anmeldelser, i år både af Stenhuggerlaugets udstilling om gravminder på Kunstindustrimuseet samt af tre bøger, hvoraf de to tager afsæt i Københavns Assistens Kirkegårds 250-års jubilæum.

Endelig slår vores forenings formand, Elof Westergaard, et slag for "det generøse blik" - et blik, som vægter det poetiske, det æstetiske, det historiske, det gode håndværk og det kunstneriske udtryk. Det generøse blik er ifølge Elof Westergaard desuden dét blik, som vi i Foreningen for Kirkegårds-kultur bør arbejde for, at vore kirkegårde tages i øjesyn med ikke bare af os selv, men af samfundet som sådan.

Redaktionen

Øverst Korslykke Kirkegård, nederst Fredens Kirkegård. Fotos: Karin Kryger og Mette Fauerskov

Odense Assistens Kirkegård, Foto: Mette Fauerskov

Kunsten at eje en kirkegård

To nye håndbøger – begrænsninger og visioner

Af Mette Fauerskov, landskabsarkitekt,
og Elof Westergaard, provst

De danske kirkegårde er GRØNNE anlæg. Det er komplekse anlæg, der foruden deres fysiske fremtræden rummer et hav af forskellige aspekter: De etiske, de lokale, de historiske, de æstetiske, de arkæologiske, de teologiske, de samfundsmæssige, de landskabelige, de åndelige, de gartneriske, de kulturhistoriske, samt liv / død -aspektet for blot at nævne nogle. Et kig gennem de seneste årsskrifter dokumenterer dette, og det er vel en af forklaringerne på, at vi til stadighed kan udvikle vores forståelse for disse indhegnede, afgrænsede rum, og måske også på, hvorfor vi kirkegårdsnørder er så begejstrede og glade for de danske kirkegårde.

Kirkegårdene bærer bl.a. kulturhistoriske værdiet. Her et smukt, mosdækket dige og bevaringsværdige gravsteder på Øster Starup Kirkegård.

Foto: Mette Fauerskov.

De to håndbøger "Praktisk håndbog i kirkegårdsdrift" og "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde"⁽¹⁾ er udtryk for en anerkendelse af, at kirkegårdene er grønne områder, der er dynamiske og behøver pleje i modsætning til statiske anlæg, der skal vedligeholdes eller renholdes. Et enkelt aspekt på kirkegårdsområdet er nu blevet grundigt beskrevet og uddybet. Tak for det.

Håndbøgerne er en tilpasning og videreudvikling af et driftsstyringssystem, der bl.a. har været i anvendelse i de statslige og kommunale grønne forvaltninger gennem de sidste 20 år. Det er et fagligt solidt og godt gennemprøvet system, der er udviklet af landskabsarkitekter og grønne forvaltere, og som både finder anvendelse til beskrivelse af grønne plejeopgaver, der udføres af egne ansatte, og opgaver, der udbydes i licitation.

Som arbejdsredskab i hænderne på veluddannede kirkegårdsledere og landskabsarkitekter er der ingen tvivl om, at de nye håndbøger kan blive til stor hjælp, både når det handler om at beskrive kirkegårdens driftsopgaver over for egne ansatte, og når opgaven skal beskrives over for eksterne gartnerfirmaer. De nye håndbøger kan desuden direkte eller indirekte være med til at understøtte en stærkere økonomistyring af kirkegårdene.

Som led i det professionelle arbejde er der heller ingen tvivl om, at håndbøgerne vil bidrage til en bedre kommunikation mellem de involverede parter. Ved hjælp af bøgernes præcise definitioner, beskrivelser og illustrationer vil det f.eks. blive nemmere at forklare og diskutere plejeniveau og kvalitet af plejetiltag med menighedsrådene og at definere den konkrete arbejdsopgave i dialog med de udførende medarbejdere. Både med og uden en kobling af plejeindsats og driftsøkonomi vil menighedsrådene være "bedre klædt på" til en faglig drøftelse og vil derved bedre kunne træffe sine beslutninger om driften.

Forståelse for den enkelte kirkegårds egenart

Håndbøgerne vil således være til stor hjælp, når plejeopgaverne for en konkret kirkegård skal beskrives. Men for at kunne lave en plejeplan, er det en nødvendig forudsætning, at man har:

1. En dyb forståelse af kirkegården som helhed
2. En vision for kirkegårdens udvikling

I "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde" beskrives det, at arbejdet med en plejeplan bl.a. indeholder faserne: Fremskaffelse af kortmateriale, registrering af de eksisterende forhold, fastsættelse af mål for og hensigter med kirkegården samt valg af elementer.

På mange af de små og mellemstore kirkegårde findes der kun et kirkegårdskort, der angiver placeringen af gravpladser, kirkebygning og dige. En forudsætning for overhovedet at komme i gang med en plejeplan er altså, at der må investeres i en opmåling, der også medtager alle de fysisk synlige elementer som træer, hække, græs, busketter, stier, belægnings mv. Når en plan, der viser alle de eksisterende elementer suppleres med en registrering af, hvilke gravsteder, der er i brug, får man et rigtig godt overblik og et grundlag for at nærme sig en forståelse af kirkegården, idet registreringsplanen sætter gang i en bevidstgørelse af, hvad man har med at gøre. Det er vores erfaring, at en sådan plan kan fungere som øjenåbner for menighedsrådene.

Eksempel på registreringsplan. Gravsteder med grøn farve er i brug. Gravsteder med gul farve er bevaringsværdige.

I "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde" kan man læse, at den fysiske registreringsplan udgør DET nødvendige grundlag for arbejdet med en plejeplan. Det er imidlertid ikke nok. Kirkegårde er mere end sine fysiske, synlige bestanddele, og en dybere forståelse for dette er derfor også en nødvendig forudsætning for at kunne arbejde med en plejeplan.

Generelt set er sansningen af kirkegårdens egenart som et fysisk rum, der er forskellig fra den omgivende verden, væsentlig at have med. Kirkegården er ikke en bypark, selvom den indeholder de samme delelementer som f.eks. græs, hække og træer. Den rummer også gravminder og andre anderledes flygtige tegn som buketter, kranse og kitch, der alt sammen udtrykker et savn af den døde og en taknemmelighed for det liv, der blev delt. Kirkegården er et anderledes sted, en hybrid af natur og kultur, et hul i bykortet, et rum mellem by og natur. Det kan konkret ses ved f.eks. at gå ind på GoogleEarth og zoome ind på ens egen kirkegård. Den er tydeligvis et rum i relation til andre rum, til by og skov, til natur og kultur, men samtidig er den, mentalt set, et meget anderledes rum.

Nogle af de mange andre aspekter er nævnt indledningsvis, men specifikt for den enkelte kirkegård betyder det, at man bl.a. må prøve at beskrive kirkegårdens særlige karakter og stemning, eller stedets ånd om man vil. Det kan være vanskeligt i en tid, hvor mobilitet og nedbrydning af grænser er i højsædet, men det er vigtigt at tage udgangspunkt i den enkelte kirkegård og at prøve at besvare spørgsmål som: Hvad er dette for et særligt sted? Hvad kan dette sted? Hvilken betydning har det? Er der vigtige udsigtsforhold? Ud- og indkigsforhold? Relation til de nære og fjerne omgivelser? Er der terræn- eller landskabsmæssige forhold af særlig art? Hvad er kirkegårdens overordnede præg: Park, have eller natur? Hvordan er forholdet mellem individ og fællesskab på kirkegården? Kirkegårdens historie? Er der anlæg, som er blevet udviklet over tid, som har en særlig betydning? Er der bevarelsesværdige gamle strukturer eller elementer? Er der bevarelsesværdige, lokale særpræg? Osv., osv.

Spørgsmålene kan lyde vanskelige, og de udfordrer til svar, der består af mere end et grønt driftsstyringsprog. De kan bruges som mulige guidelines til at finde frem til det enkelte anlægs essens.

Når det er vigtigt for os at fremhæve betydningen af at tage udgangspunkt i det konkrete anlæg, skyldes det, at noget af det særlige ved de danske kirkegårde er, at de er karakteriseret

af en stor variation ud over landet. Kirkegårdene er smukke og kendetegnet ved en enkelthed og en diversitet, som man bør søge at fastholde. F.eks. findes der i et vindblæst vestjysk landsogn en beskeden nøjsomhed, en "tørhed" og et begrænset udvalg af planter, mens en sjællandsk kirkegård toner frem parkagtig grøn med høje træer og en saftig frodighed.

Kun på baggrund af en sådan indgående forståelse for det enkelte anlæg vil det være muligt at fastlægge de mål for plejen, som ifølge "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde" udgør den næste fase i arbejdet med plejeplanen. Når der er tilvejebragt en dyb forståelse for anlægget, og målene for plejen er lagt fast, kan elementerne vælges, beskrives og opmåles. Med et grundigt forarbejde vil dette være relativt simpelt, fordi de mange muligheder, der er beskrevet i håndbogen, vil være indskrænket, og der ligger en fælles forståelse og et fælles sprog bag valgene.

Vision for kirkegårdens udvikling

Hverken i "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde" eller i "Praktisk håndbog i kirkegårdsdrift" nævnes imidlertid ét ord om kirkegårdens udvikling. Det er en mangel. Anlæggets pleje er uløseligt forbundet med spørgsmålet om, hvordan det skal udvikle sig, men det er altså et spørgsmål, man har valgt ikke at inkludere i kvalitetsbeskrivelserne.

Det ligger i grønne anlægs karakter, at det er anlæg, der hele tiden udvikler sig, og derfor er tidsfaktoren betydningsfuld. Grønne anlæg er "langsomme skuespil", så hvis ikke man har en vision for det samlede anlægs udvikling, vil plejeplanen blot blive en fastfrysning af den nuværende situation, noget af haveanlæggets dynamik vil forsvinde, og der vil være en fare for, at man i stedet for et langsomt skuespil får et "bygget", grønt anlæg.

Dertil kommer, at kirkegårdene er funktionelle brugsanlæg, hvortil mange behov, krav og ønsker ændrer sig i takt med samfundets udvikling. Det ligger altså også i kirkegårdsanlæggenes natur, at de til stadighed må tilpasses til de aktuelle behov, eksempelvis i forhold til antallet af gravsteder, udbudet af gravstedstyper, tilgængelighed for handicappede, arbejdsmiljø mm.

En metode, man kan bruge, når der skal arbejdes med visioner for en kirkegårds udvikling, er at udarbejde en udviklingsplan. En udviklingsplan kan danne grundlag for nuværende og kommende menighedsråds arbejde med udvikling og til-

pasning af kirkegården, og den kan samtidig være medvirkende til både at sikre en kontinuitet i arbejdet og en sammenhæng mellem visioner og plejeplan. Lad os tage et eksempel fra Øster Starup Kirkegård i Veje Provsti.

Udviklingsplan for Øster Starup Kirkegård

Når man sammenligner de to luftfotos af Øster Starup Kirkegård fra henholdsvis 1972 og 2008 kan man se, at der stort ikke er sket ændringer på kirkegården i 36 år. Havde vi haft et foto fra 1950 ville det givetvis se ligesådan ud. I den lange periode er der imidlertid sket store ændringer i samfundet, og der havde derfor i 2008 samlet sig en række problemstillinger, som menighedsrådet ønskede at løse ved at udarbejde en udviklingsplan. De primære udfordringer på kirkegården er typiske for mange landsbykirkegårde, og flere af dem er både æstetisk og funktionelt problematiske og driftsøkonomisk u hensigtsmæssige. Først og fremmest var omkring en fjerdedel af kirkegårdens gravsteder ledige, og menighedsrådet forventede, at dette antal ville stige. Dertil kom, at der var behov for flere urnegravsteder, at der var ønske om at kunne tilbyde nye gravstedstyper, at den nuværende gravstedsstruktur ikke umiddelbart kunne ændres til to-pladsers gravsteder, som er de mest efterspurgte i dag, samt at tilgængeligheden til kirken ønskedes forbedret.

Øster Starup Kirkegård er en middelstor landsbykirkegård, der fremtræder som et fornemt anlæg, der er karakteriseret af

Tv.: Luftfoto fra Øster Starup Kirkegård 1972.

Th.: Luftfoto fra Øster Starup Kirkegård 2008.
DDO, © COWI

Stynede lindetræer står
som randtræer og definerer
kirkegårdens rum. Øster
Starup Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

stynede lindetræer langs digerne, et homogent mønster af fine gravstedshække af avnbøg, markante portaler og af en kirkebygning, der fremstår hævet på et græsklædt, hvælvet terræn. Dertil kommer, at der er meget smukke landskabsudsigter mod nord, øst og syd. Gravstedsstrukturen er præget af, at størstedelen af gravstederne ligger samlet i store "klumper", og af de mange ledige felter. Urnegravsteder ligger spredt rundt på kirkegården, hvor de er indrettet i nedlagte, traditionelle gravsteder på en lidt tilfældig måde.

En beregning af det forventede fremtidige gravpladsbehov viste, at der vil blive behov for mindre end halvdelen af de kistegravpladser, der er i dag, og at der vil blive behov for flere urnegravpladser. Det betyder, at der vil blive et tiltagende arealoverskud. Udviklingsplanens strategi er at indføre en stram styring af, hvilke gravsteder der nysælges, således at de arealer, der efterhånden bliver ledige, kan bruges til grønne fællesarealer, nye gravstedstyper og til små, individuelle gravsteder.

Øster Starup Kirkegård
ligger med en fin kontakt til
det omgivende landskab.
Foto: Mette Fauerskov.

Hovedtrækkene i udviklingsplanen er, at de traditionelle gravsteder koncentrereres tæt omkring kirken og omgives af en bred bræmme af græs helt ud til digerene, således at græstæppet bliver en samlende, grøn flade. Kirkegårdens frodighed og dynamik styrkes yderligere ved at plante mindre, løvfældende og blomstrende træer. Som helhed vil kirkegården derved få et mere parkpræget udtryk, der har reference til de græsklædte kirkegårde fra før 1800-tallet.

For at kunne gennemføre en udviklingsplan så nænsomt som muligt og for at fastholde noget af kirkegårdens nuværende struktur, er de fremtidige gravsteder placeret med udgangspunkt i gravstedernes nuværende, klumpvise placering. Således fastholdes gravsteds-*"karreernes"* yderste gravsteder langs stierne, mens de indre gravsteder efterhånden *"saneres"* væk. Herved vil der blive stiadgang til alle gravsteder, samtidig med at de kan opdeles i de størrelser, der er efterspørgsel

Eksempel på udviklingsplan, der bl.a. tilpasser antallet af gravpladser til det aktuelle behov i Øster Starup.

efter. Inde i gravsteds-”karréerne” er der græs, og her kan der placeres bænke, hvor man kan opholde sig uforstyrret. I det store, sammenhængende græsareal langs digerne placeres de nyere gravstedstyper, der detailplanlægges efterhånden som det bliver aktuelt.

Udviklingsplanen er i 2010 vedtaget af menighedsrådet og godkendt af provstiet, og med planen i hånden ved graveren nu ikke alene hvilke gravsteder, der kan sælges. Hun ved også, hvordan kirkegården skal udvikle sig og kan stille og roligt, efterhånden som sammenhængende gravstedsarealer bliver ledige, få dem omlagt i græs eller til nye gravstedstyper. Herved vil kirkegården efterhånden både blive mere grøn, og den vil blive billigere at pleje.

Kirkegårdenes taktilitet

Det er for os at se væsentligt, at tilgangen til kirkegårdskulturen er præget af det taktile. Ordet ”taktil” kommer af det latinske ”tactilis”, som betyder ”som kan berøres”. I denne sammenhæng handler det om at vægte den enkelte kirkegård, sådan rent håndgribeligt, som den kan besigtiges.

Det er vores erfaring som henholdsvis landskabsarkitekt og provst, at ikke mindst menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser ofte står temmelig famlende overfor den opgave, det er at forholde sig til kirkegårdens drift og plejeniveau. Man er stærkt forbundet med sin kirkegård og optaget af at værne om det sted, hvor familiemedlemmer eller gamle naboer ligger begravet. Kirkegården er et sted, der bliver agtet højt. Man ser derfor som menighedsråd og kirkegårdsbestyrelse efter, om der er rent og pænt på kirkegården, om gruset er revet, og om der er ukrudt på gravstederne. Man vil gerne leve op til Peter Palladius’ gamle anmodning. Peter Palladius var Sjællands første lutherske biskop, og han skrev i sin Visitationsbog fra 1540’erne: ”Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig... Sørg derfor også for, at den seng, som I skal ligge længst tid i, altid er ren og smukt indhegnet...”²⁾

Spørgsmålene om renhedsgrad og velplejethed er nogle af de forhold, der indgår i en plejeplan. Men en gennemarbejdet plejeplan løfter sig så at sige over dette niveau, idet den tager udgangspunkt i en mere overordnet stillingtagen til kirkegårdens udtryk, eksempelvis til om hver del af anlægget skal have natur-, park- eller havekarakter.

Det er hverken rimeligt eller forventeligt, at menighedsrådene selv vil kunne udarbejde en plejeplan. Plejeplanen må udarbejdes af fagfolk, og håndbøgerne bidrager med et fælles, professionelt sprog. De to nye håndbøger for kirkegårdsdrift

er som allerede nævnt gode redskaber, som giver mulighed for såvel en bedre styring som øget samtale om ens kirkegård. De giver et mere taktilt sprog til at tale om kirkegården på. Dvs. at bøgerne også kan være med til at skærpe blikket for det konkrete. Og som en del af en mere omfattende og visionær udviklingsplan for den respektive kirkegård, kan de også bidrage til en styrkelse og stor forskønnelse af dansk kirkegårdskultur.

Men håndbøgerne erstatter ikke den menneskelige faktor. Det er nødvendigt med stor indsigt og forståelse samt dygtige gartnere til at pleje de GRØNNE kirkegårde, for at anlæggene får det nærvær og den nerve, der karakteriserer de bedste kirkegårde. Det fordrer sans for det unikke og det konkrete.

- 1) Susanne Guldager, Palle Kristoffersen, Christian Philip Kjøller i samarbejde med Kirkeministeriet og Foreningen af Danske Kirkegårdsledere, 2010.
- 2) Peter Palladius, En Visitatsbog, Kbh. 2003.

Kirkegårdsdrift i et økonomisk perspektiv

Af Klaus Frederiksen

Kirkegårdsinspektør, formand for Foreningen af danske Kirkegårdsledere

Folkekirkens kirkegårde har gennem de seneste fem år fået nogle værktøjer til at reducere udgifterne ved driften og samtidigt opnå omkostningsbestemte takster for de ydelser, som kirkegårdene kan tilbyde borgerne.

Fra 2006 har der været fokus på kirkegårdenes struktur og økonomi. Den grønne betænkning 1491 fra 2007 viste et netto underskud i 2005 ved folkekirkens kirkegårde på 831 mio. kr., og indtægter på 35 % eller 455 mio. kr. af de samlede udgifter på 1286 mio. kr.

Som en konsekvens af udgiftsniveauets størrelse og en lav indtægtsdækning blev der iværksat flere tiltag, som skulle være med til at forbedre kirkegårdenes økonomi. Hensigten var, at der fremover skulle bruges færre ligningsmidler til kirkegårde og flere midler til kirken.

Med udgangspunkt i betænkning 1491 / 2007 vil følgende områder blive omtalt set fra Foreningen af Danske Kirkegårdsledere (FDK) synspunkt:

1. Kirkegårdstakster
2. Driftsstyring på kirkegårde
3. Samarbejde om drift og administration
4. Kirkegårdsbestyrelser og fremtidens kirkegårdsdrift.

I. Kirkegårdstakster

Med en indtægtsdækning på landsplan på 35 % ved folkekirkens kirkegårde er der mulighed for at forøge indtægterne ved

kirkegårdsdrift. FDK har i samarbejde med Kirkeministeriet udarbejdet skemaer til takstberegning, der kan anvendes til at beregne de faktiske omkostninger ved de enkelte ydelser på kirkegårdene, f.eks. hvad koster det at erhverve et gravsted, hvad koster en begravelse, grandækning m.v. Lovgivningen er samtidigt blevet skærpet på området, så det fremover er provstiudvalget, der har ansvaret for beregning af taksterne og for efterfølgende at sikre, at taksterne bliver ajourførte.

Med baggrund i større kirkegårdsforvaltningers indtjening samt de skærpede krav til takstberegninger er det FDK's vurdering, at der kan opnås en indtægtsdækning på 45-55% af de faktiske udgifter. Når indtægterne ikke skønnes at kunne komme højere op, så skyldes det den omstændighed, at hovedparten af indtjeningen skal komme fra gravstedsarealer, som kun udgør ca. 25 % af det samlede kirkegårdsareal ifølge rapporten fra Skov & Landskab: "Driftsstyring på kirkegårde – nøgletal til belysning af kirkegårdenes forvaltning"

2. Driftsstyring på kirkegårde

Siden 2007 har Foreningen af Danske Kirkegårdsledere i samarbejde med Kirkeministeriet og Skov & Landskab deltaget i et projekt om driftsstyring på kirkegårde. I 2008 blev første del af projektet om nøgletal udgivet. Rapporten fokuserer på arealer, arbejdsopgaver og økonomi og viser bl.a., at de kirkegårde, som deltog i projektet, havde et stort ressourceforbrug, hovedsageligt til lønudgifter. Rapporten viser samtidigt, at ca. 75 % af kirkegårdenes areal er parkarealer m.m., medens kun ca. 25 % er gravstedsarealer.

Når problemstillingen om kirkegårde er til debat, så fokuseres der på det høje plejeniveau, som findes på kirkegårdene. Kirkegårdenes dilemma i forhold til andre grønne forvaltninger, som vi sammenlignes med, er den omstændighed, at der opkræves takster for de gravstedsarealer, som kirkegårdene passer. Det betyder helt konkret, at gravstedsarealerne altid forventes at have et højt plejeniveau. Det øvrige kirkegårdsanlæg, parkarealer m.m. forventes plejet på samme niveau som gravstedsarealer.

Muligheden for at give et kirkegårdsanlæg forskellige plejeudtryk var derfor udgangspunktet for næste del af projektet, hvor det fine "haveudtryk", der i dag kendetegner vore kirkegårde, vil være muligt at ændre, så områder på kirkegårdene kan få et "parkudtryk" eller et "naturudtryk".

I 2010 kom rapporten "Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde", der giver menighedsråd og kirkegårdsforvaltning mulighed for at vælge de forskellige plejeudtryk ved deres kirkegårde og derved være med til selv at regulere udgifterne til kirkegårdsdrift. Rapporten er således et redskab til en dialog mellem menighedsråd og medarbejdere om ressourceforbruget, når de sammen skal beskrive mål og tilstandskrav for kirkegårdsanlæg og drift og efterfølgende udarbejde plejeplaner.

Plejeplaner skal ses som et led i den samlede driftsstyring af kirkegården, som sammen med kort og arealregistrering, registrering af tid og økonomi vil kunne give et overblik over, hvad de enkelte ydelser koster, f.eks. hvad koster 1 m² græs som prydplæne, græsplæne, slået græs eller som naturgræs. En registrering af tidsforbruget vil vise, hvilke arbejdsopgaver medarbejderen udfører, så der kan dokumenteres en fordeling mellem kirkegård, kirke, kapel, sognegård og præstegårdshave m.m. Disse oplysninger vil også kunne benyttes ved Kirkeministeriets nye budgetlægning som en økonomisk fordelingsnøgle.

FDK har med stor interesse deltaget i projektet, som kan være med til at synliggøre sammenhænge mellem kvalitet og ressourceforbrug ved driften af kirkegårde. Plejeplaner vil efterfølgende kunne danne baggrund for udlicitering af driften af kirkegårde til private. Et samarbejde med en anlægsgartner eller entreprenør om specifikke opgaver som f.eks. klipning af hæk kan være med til at begrænse personaleforbruget på kirkegårdene.

En anden måde at reducere udgifterne til kirkegårdsdrift er gennem samarbejde mellem kirkegårde, hvor medarbejdere kan flyttes efter behov for arbejdskraft, og hvor fællesindkøb kan give stordriftsfordele.

3. Samarbejde mellem menighedsråd om drift og administration af kirkegårde

Der har gennem en årrække fungeret et samarbejde mellem menighedsråd om drift af kirkegårde. FDK har kun erfaringer fra samarbejdet mellem store og små kirkegårde, men et samarbejde kan også med fordel foregå mellem mindre kirkegårde.

I Kirkeministeriets "Rapport fra arbejdsgruppen vedrørende

kirkegårdenes økonomi" fra 2007 er forskellige samarbejdsmodeller omtalt, bl.a. Entreprenørmodellen, hvor større kirkegårde indgår aftaler med mindre kirkegårde om at forestå driften af disse. Fordelene ved en sådan samarbejdsaftale er stordriftsfordele gennem en mere rationel og effektiv udnyttelse af medarbejdere og maskiner, hvorved der kan spares på ligningsmidler. Ved denne model ligger kompetencen fortsat hos det ejende menighedsråd, så hvis menighedsrådet ikke er tilfreds med det arbejde, der udføres, kan de vælge igen at ansætte deres eget personale eller få arbejdet udført af en anlægsgartner.

FDK skønner, at fremtidens kirkegårdsdrift vil foregå via samarbejdsmodeller, hvor der både samarbejdes om drift og administration. Ved at både udgifter og indtægter styres fra centralt hold, kan der opnås væsentlige besparelser af ligningsmidler til kirkegårdene.

4. Kirkegårdsbestyrelser og fremtidens kirkegårdsdrift

Den mest effektive samarbejdsmodel ville være en bestyrelsesmodel, hvor bestyrelsen har et selvstændigt budget- og regnskabsansvar over for provstiudvalget. Denne mulighed blev desværre fjernet, da lovgivningen i forbindelse med betænkning¹⁴⁹¹ præciserede, at det fra 2011 skal være de ejende menighedsråd, der er budget- og regnskabsansvarlige over for provstiudvalget.

En samarbejdsmodel omkring en bestyrelse vil fortsat være en mulighed, enten hvor menighedsrådene konsoliderer kirkegårdsdriften ind i de deltagende kirkekassers budget og regnskab efter en på forhånd aftalt fordelingsnøgle, eller de kan lade det samlede kirkegårdsregnskab være en del af et af de deltagende kirkekassers budget og regnskab.

Samarbejder alle menighedsråd i et sogn om kirkegårdsdrift, vil det være muligt at opnå den mest effektive drift. Den daglige drift skal ikke nødvendigvis styres fra centralt hold, men foregå mellem 3-5 kirkegårde, der ligger i nærheden af hinanden. Den overordnede strategi udstikkes af en bestyrelse, der kan bestå af medlemmer fra de enkelte menighedsråd evt. med medlemmer fra provstiudvalget. Herved opnås en kirkegårdsdrift, hvor indtægter og udgifter kan hænge sammen med de overordnede mål som menighedsrådene i samarbejde

med provstiudvalget har besluttet skal være gældende for ligningsområdet's begravelsesvæsen.

Som det kan læses af ovenstående, er FDK overvejende positiv indstillet over for de lovgivningsmæssige ændringer, som er blevet resultatet af den grønne betænkning 1491. FDK har forståelse for de økonomiske ændringer, som er nødvendige for at kunne sikre folkekirkens fremtid.

Når FDK er gået aktivt ind i arbejdet med modeller til at øge indtægterne og gennem driftsstyring at reducere udgifterne, så er det for at sikre, at der også i fremtiden vil være de nødvendige midler til kirkegårdsdrift. Vi er opmærksomme på, at hele denne proces, som blev sat i gang med betænkning 1491, var for at skaffe flere midler til det kirkelige arbejde. I dag må vi nok konstatere, at hele processen har været nødvendig for folkekirken af hensyn til den økonomiske nedgang, vi har været igennem siden 2007.

Driftsstyring har fokus på økonomi og effektivitet. Kirkegårdskulturen har fokus på udvikling og bevaring. Fremtiden vil vise om den proces, der er sat i gang, vil tage de nødvendige hensyn til de helt unikke kulturhistoriske og landskabelige værdier, som vi har på vore kirkegårde.

Tidstypiske grave på Københavns Assistens Kirkegård 1760-2010

Af *Stine Helweg*
Kirkegårdsvejleder

Assistens Kirkegård i København fyldte 250 år den 6. november 2010. Det er naturligvis blevet fejret på forskellig vis. Én af de måder, begivenheden er markeret på, er i form af seks såkaldte jubilæumsgrave - gravsteder, der i monument og beplantning er repræsentative for deres tid. Det yngste af disse gravsteder er fra 2007, det ældste fra 1795. Med jubilæumsgravene kan publikum ergo begive sig på vandring gennem små 250 års gravskik, strækkende fra slutningen af det 18. århundrede til begyndelsen af det 21.

For de fleste af jubilæumsgravene gælder det, at de for længst er hjemfaldne og overgået til Københavns Kommune, der har opretholdt dem, fordi monumenterne er bevaringsværdige. Kun ét gravsted - det nyeste - er i privateje og derfor helt autentisk. Resten er for så vidt angår beplantningen nyanlagte i forbindelse med jubilæumsåret men altså i overensstemmelse med tendenser, der dominerede ved gravens etablering.

Københavns Kommunes kirkegårdsforvaltning har foruden at anlægge gravene også udgivet en brochure om dem inklusiv rutekort, så man på egen hånd kan finde rundt til gravstederne og læse om deres karakteristika. Brochuren udleveres på Assistens Kirkegårds kontor og kan også rekvireres via hjemmesiden www.kk.dk/kirkegaarde. Nedenfor gengives brochurens indhold i tekst og billeder.

Gravsted A-915: Karen Bjørn, død 1795

Var Karen Bjørn død ti år tidligere, kunne man ikke have karakteriseret hendes ret fornemme gravmæle som typisk for sin tid. Assistens Kirkegård var, da hun døde, kun lige begyndt at

Gravsted A-915:
Karen Bjørn, død 1795.
Foto: Jan Finn Hansen.

blive et sted, hvor også velhavere lod sig begrave. 1785 blev den første standsperson nedsat på kirkegården. Indtil da var her kun fattigfolk med uhyre beskedne grave, ofte ikke markeret ved andet end en opklappet jordforhøjning med græs. Der var ingen klar afgrænsning mellem gravene, og monumenter var sjældne.

Med velhavernes indtog på kirkegården i slutningen af 1700-tallet øges antallet af monumenter markant, i første omgang i form af epitafier i murene. I 1790'erne introduceres de fritstående gravmæler, typisk i nyklassicistisk stil. Bjørns i den henseende moderigtige gravmæle er tegnet af Nicolai Abildgaard, en ven af afdødes mand, oplysningsmanden Tyge Rothe, der også er begravet her.

Graven er ikke afgrænset af hæk eller gitter, hvilket få år senere ville have været kutyme - for at beskytte de anlæg, der efterhånden kom på gravene. Med bedrestillede indtog på kirkegårdene ændredes nemlig også beplantningen. Man tog sin viden om f.eks. prydbuske med sig fra slotte og landsteder og begyndte at anlægge små haver også hos de døde.

Et kobberstik af Lahde fra begyndelsen af 1800-tallet viser Bjørn og Rothes grav i den opklappede fremtoning, den er genskabt her. På samme stik ses formentlig en enebær, der var

udbredt i haverne på denne tid, og som sammen med hvid morbær (indført af Christian IV til silkeavlsforsøg) og den både fra blomster og blade duftende centifolierose er plantet på ægtefællernes grav. 'Gravens Roser' kendes fra den tidligste tid herude og nævnes netop som sådan i digteren Frederik Høegh-Guldbergs 'elegiske idyl' om kirkegården fra 1796.

Gravsted B-528:
Peter Sørensen, død 1850
Foto: Jan Finn Hansen.

Gravsted B-528: Peter Sørensen, død 1850

Meget forandres på Assistens Kirkegård i perioden 1795-1850. 1805 udvides kirkegården bl.a. med den afdeling, Peter Sørensen er begravet på. Der anlægges faste stier og gange, og jorden inddeles i små lodder, oftest med hæk eller anden indhegning omkring. Samtidig udfoldes Assistens Kirkegård som romantisk have med 'skyggefulde Gange, aabne og lyse Steder, Monumenter, som beskygges af løvfulde Træer, Popler og Tårepile', som en svensk digter skriver i slutningen af 1820'erne, hvor kirkegården går for at være en af Europas skønneste.

Gravens støbejernskors hører i høj grad tiden til. I 1840'erne, hvor også trækors, smedejernskors og tavler bliver almindelige på gravene i byerne, udbredes støbejernskorsene hastigt og især blandt middelklassen. Støbejernskorsenes glansperiode er fra begyndelsen af 1840'erne til midten af 1880'erne, hvor

de aftager for aldrig rigtig at genvinde fordums styrke. I dag er monumenter af jern en sjældenhed.

Peter Sørensens gravsted kunne meget vel have været hegnet med gitter, men er her omkranset af buksbom (*Buxus angustifolia*) - en hækplante, som man selv kunne frembringe ved at stikke afskårne grene i jorden om efteråret. Bag monumentet er sat en almindelig hvid syren, planten har været i handlen herhjemme siden 1822 og har lige fra begyndelsen været overordentlig populær både i haverne og på kirkegården. 'Dronningen af Danmark'-roserne, lanceret i 1826, har sikkert også været ganske udbredt.

I øvrigt er gravstedet fyldt med stauder, i alt 12 forskellige slags. I denne periode begyndte der at komme mange nye planter til salg fra diverse plantehandlere, hvilket givet har afspejlet sig på kirkegårdene, hvor aflæggere medbragt fra egen have - selv i almuens haver fandt man plads til blomsterbede - kunne gøre fyldest.

Gravsted K-596: Carl Theodor Groth, død 1890

Gravsted K-596:
Carl Theodor Groth,
død 1890.
Foto: Jan Finn Hansen.

1890'erne på Assistens Kirkegård er repræsenteret ved en nydelig obelisk i diabas. Fronten er poleret, og øverst er indsat en rund biskuit (uglaseret porcelæn brændt to gange), der lidt

klodset gengiver en knælende kvinde ved en gravsten og med laurbærkrans i hånden.

Slagter Groths gravmæle har ikke været billigt, men man kommer ikke uden om, at der - både hvad angår sten og biskuit - er tale om et massefremstillet produkt uden stor kunstnerisk værdi. De tider er nu for længst forbi, hvor gravmæler pr. definition udføres af kunstnere. Kopier af Thorvaldsens relieffer (som fx 'Natten', der hyppigt ses i biskuit på gravmæler) hører til højdepunkterne her sent i det 19. århundrede.

Graven er omkranset af taks, der stadig er meget anvendt på de danske kirkegårde. Monumentet er indrammet af to opstammede rosenmandler, markedsført fra 1879 og gennem årene ganske populære som gravstedsplante, fordi de er små af vækst og sætter vidunderlige blomster. Forrest i graven er der sat rododendron af sorten Cunningham's White, der blev lanceret herhjemme i 1881. I gravstedet ses også to formklippede buksbom. Vi ved fra gamle fotografier, at denne måde at anvende buksbom på var overordentlig udbredt i slutningen af 1800-tallet, og at netop pyramideformen var et foretrukket mål for beskæringen. Buksbommen er også brugt til den kunstfærdige indfatning af begonier.

Gruset på graven er perlesten - et materiale, der ansås for finere end det hidtil mere udbredte bakkegrus. I 1890'erne er man godt i gang med industrialiseringen i Danmark, hvilket for så vidt angår grus har den effekt, at der graves meget mere end tidligere. Udvalget af grus er følgelig større, hvorfor man også på dette område kan vælge mellem finere og knap så fine produkter.

Gravsted J-362: Signe Christensen, død 1930

Gravmæler af den art, vi ser hos Signe Christensen, går under navnet 'kamin', fordi de med deres overligger, vanger og tilbagetrukne tavle kan minde om en pejs. Kaminen var rasende populær i 1930'erne, og mange er stadig bevarede på de københavnske kirkegårde. Monumenttypen er statelig, især når den som her suppleredes med et par borner med kæder ved indgangspartiet. Samtidig stikker man med dette gravmæle ikke snuden alt for langt frem. Kaminen synes således at udtrykke en vis bekymret opmærksomhed omkring ens placering i det sociale hierarki.

Det relativt store kistegravsted er indhegnet med tuja, der

Gravsted J-362:
Signe Christensen,
død 1930.
Foto: Jan Finn Hansen.

ligesom buksbom, her brugt til indfatning, egner sig til lave hække og derfor har været anvendt på kirkegårdene i mange år. Af anlægstegninger fra perioden ved vi, at indfatninger stadig var meget udbredte. På denne tid begynder også de kunstfærdigt opstammede roser - her i sorten The Fairy, også kaldet 'Fe-rosen' - at blive populære. Også rosensorten 'Rødhætte' ses på graven. Roser har gennem næsten hele den periode, Assistens Kirkegård omfatter, haft en særligt udsøgt position i kraft af den følelsesmæssige betydning, de er blevet og stadig bliver tillagt.

I bede ses begonia semperflorens, der også i kraft af deres farve har været betragtet som velegnet til brug på gravsteder, hvor ikke bare skønhed, men altså også en vis symbolik gerne må komme til udtryk i plantebestanden. De rødlige farve har også i 1930'erne gjort sig godt på grund af den kærlighedsymbolik, der hænger ved den.

Gruset i gravstedet er perlesten, der med introduktionen på kirkegårdene i slutningen af 1800-tallet var kommet for at blive.

Gravsted J-61: 'Mor', død 1970

Vi må selv i København langt hen i det 20. århundrede, før ét af de små urnegravsteder kan gå for at være repræsentativt og tidstypisk. Endnu i 1950 er antallet af kistebegravelser i hovedstaden ikke overgået af ligbrændinger, men 1970 bliver godt 77 % af københavnernes kremeret. I vore dage er det mere end ni ud af ti, der bliver brændt.

Gravsted J-61:
'Mor', død 1970.
Foto: Jan Finn Hansen.

Typisk for gravsteder anno 1970 er også brugen af en familier betegnelse på stenen - et fænomen, der er blevet omtalt som 'inderliggjort anonymitet', og som på én og samme tid virker uhyre privat og ret alment, fordi alle kan relatere sig til ordene 'mor' og 'far'. Et fravær af titler og borgerlige navne til fordel for en lidet informativ benævnelse af forælderrollen på denne tids gravsten er karakteristisk og skal givet ses i sammenhæng med en nu mindsket opmærksomhed omkring traditioner og ritualer, også på begravelsesområdet.

De små urnegravsteder stiller andre krav til såvel monument som beplantning - begge må ned i skala for at passe ind. De lave, stedsegrønne planter dominerer nu, her repræsenteret ved krybende benved, der både omkranser graven og bruges til indfatning af det lille rosenflankerete monument - en af de natursten, der allerede i 1920'erne begynder at vinde indpas på danske kirkegårde. Rosensorten er den kun svagt duftende, men frodige Nina Weibull, der blev introduceret i Danmark i 1961 - de tidligere så populære stammede roser viger i takt med urnegravstedernes udbredelse. Forrest i gravstedet er fire symmetrisk anbragte stauder i form af stenbedsplanten blåpude. Symmetri er aldrig rigtig gået af mode på kirkegården.

Som den eneste af jubilæumsgravene er denne en attrap - der er ikke begravet nogen under stenen, der er tilvirket til lejligheden af Rudi Larsens Stenhuggeri.

Gravsted J-21: Natasja Saad, død 2007

Paradoksalt nok kunne man med lige så god ret have udvalgt

Gravsted J-21:
Natasja Saad, død 2007.
Foto: Jan Finn Hansen.

Assistens Kirkegårds askefællesgrav ('de ukendtes') som typisk for vor tid frem for Natasja Saads store og meget personligt indrettede gravsted. For selv om vi ser en øget tendens til individualisering af gravene, så er det i København fortsat sådan, at over halvdelen af de døde nedsættes i et anonymt plæaneanlæg. I en vis forstand kan man altså tale om en bevægelse tilbage til udgangspunktet i 1760'erne, hvor umærkede, græsklædte tuegrave dominerede.

Men en modsatrettet strømning i retning af individuelt udformede gravsteder gør sig altså også gældende, og Natasja Saads grav er på mange måder karakteristisk for denne trend. Her er et billede af afdøde, hvilket ses stadig oftere, også når den døde er en af offentligheden ukendt person. Og så er graven som noget for vor tid kendetegnende udsmykket med mange genstande af midlertidig karakter. Ting, som modsat monument og beplantning ikke er vejrbestandige og derfor går til i løbet af få uger eller måneder, men som indtil da fungerer som ofte meget personlige hilsner til og udsagn om afdøde.

På Natasja Saads grav har der bl.a. ligget tegninger, breve og perleplader, hjerter og stjerner, lakridser og flag og klistermærker med ordene 'Bevar Fristaden'. Nogle lader sig let fortolke, selv om man ikke personligt har kendt afdøde, mens andre har mere privat karakter.

Hvor forekomsten af midlertidige, dekorative objekter er stor, spiller beplantningen en mindre rolle end traditionelt. Men også den levende udsmykning skal naturligvis 'give mening' i forhold til afdøde. På Natasja Saads grav hører bl.a. efeu og en hvid julerose til de faste bestanddele.

Mindekulturens visuelle genkomst

Om fotografi på nutidens danske kirkegårde

Af Mette Haakonsen

Cand.mag. i kunsthistorie

Tre generationer siddende på stranden i en sydlandsk badeby. En kvinde, der smilende ser op fra sin bog i en solrig spisestue. En kat, der slænger sig på en sofa. En ung, tilbagelåst mand, der laver håndtegn mod kameraet. Strålende og smilende ansigter. Det er velkendte motiver i familiens fotoalbum, på computeren eller på mobilen og i privaten. Men konteksten er knap så velkendt. De omtalte billeder er nemlig registreret sidste år på Vestre Kirkegård og Assistens Kirkegård i København. Hvad er baggrunden for denne nye tendens på de danske kirkegårde? Hvad får folk til at bringe fotografier af deres nærmeste og personlige begivenheder ud i kirkegårdens semioffentlige rum? Der er naturligvis mange forklaringsmuligheder, og jeg vil have mit fokus på én overordnet tese. Jeg mener nemlig, at den nye brug af fotografiet er genereret af en senmoderne bevægelse i retning af en mere ekstrovert mindekultur – det, jeg kalder *mindekulturens visuelle genkomst*. Fotografiet kan således betragtes som ét element i en større omkalfatring af nutidens danske mindekultur. Men for at forstå netop fotografiets tilsynekomst på kirkegården, mener jeg også, at det er nødvendigt at anskue fænomenet ud fra en mediespecifik vinkel. Hvad kan det fotografiske medium bidrage med i en mindekulturel kontekst, må man spørge?

Danske gravfotografier

Mine observationer af fotografier på danske kirkegårde tog sin spæde begyndelse for lidt over 10 år siden. I dette tiår har jeg besøgt kirkegårde i forskellige egne af landet med søgeren rettet særligt mod fotografiske objekter. Uden at kunne påberåbe mig et fuldstændigt statistisk materiale, tegnede der sig hurtigt et billede af, at denne nye billedbrug er mest udbredt

på Sjælland, og at den største koncentration findes på storbykirkegårde. Denne artikel har af samme grund sit hovedafsæt netop i to store urbane kirkegårde, nemlig i et nærstudie foretaget i september og oktober 2009 på Vestre Kirkegård og Assistens Kirkegård i København.¹⁾

Fotografierne på de to københavnske kirkegårde er især udbredt på grave med udenlandsk ophav eller anden religiøs baggrund end protestantismen, og de er talrige hovedsagligt på Vestre Kirkegårds muslimske og i et vist omfang også det katolske afsnit. Hermed kunne man måske fristes til at forklare den nys opståede tendens udelukkende ved de seneste årtiers voksende multikulturalitet i Danmark og dermed blot som en inkludering af andre kulturers gravskikke. Men det ville være en alt for reduktionistisk forklaringsmodel i forhold til det faktum, at fotografiet også har fundet vej til etnisk danske gravsteder. Det kan bestemt ikke udelukkes, at fotografiets tilstedeværelse på indvandrere og flygtninges grave har inspireret danskfødte gravbrugere, og det ville være interessant at foretage en komparativ analyse. Men anvendelsen af fotografi på, hvad jeg - i mangel af bedre - vil kalde etnisk danske grave, er en radikal fornyelse, som jeg mener skal ses i en større kontekst, og denne undersøgelse koncentrerer sig derfor om disse danske gravsteder, som er registreret på baggrund af koblingen af navnene på stenene og den fysiske fremtræden på fotografiet.

I efteråret 2009 var der i alt 15 danske grave på Vestre Kirkegård og Assistens Kirkegård udsmykket med et varierende antal fotografisk materiale. Er det overhovedet nok til at udgøre en tendens? Ja, er mit svar, og jeg bygger det på to forhold. For det første er dette antal bemærkelsesværdigt, idet fotografier på danske grave til sammenligning var så godt som fraværende for blot 10-15 år siden. Gravfotografierne på de to kirkegårde var således næsten uden undtagelse fra det 21. århundrede og langt hovedparten knyttet til gravsten, der er rejst inden for de seneste 5 år.

Endelig skal man også tage højde for, at den nye billedbrug inkluderer fotografi i forgængelig form, hvorved fotografierne kun udsmykker gravene i en begrænset periode, inden de som afskårne blomster fjernes eller forgår. Der har med andre ord eksisteret et langt større antal fotografier i løbet af især de sidste 5 år, end dem man kunne registrere i 2009. Et faktum, der understøttes både af mine egne kirkegårdsvandring gennem årene og af samtaler med kirkegårdsmyndigheder og pårørende.

De 15 tilfælde af grave med fotografier er forbundet med alle aldersgrupper, ældre, unge og børn, og de kan formelt inddeles i to kategorier, der er næsten ligeligt fordelt: de vejrbestandige, der alle er indlagt i gravstenen, og de nedbrydelige, der er placeret på graven på forskellig vis. Flertallet af fotografierne, der har blivende karakter, er baseret på en teknik, hvor billedet brændes ned i porcelæn. Det kendteste eksempel på et permanent fotografi findes på Assistens Kirkegård, hvor der er rejst en stor, sort gravstele for sangerinden Natasja, som er udsmykket med et rektangulært fotografisk portræt. Hendes tragiske død i en ung alder og hendes store popularitet har gjort gravstedet til et valfartssted, og det er muligt, at hendes gravsten har medvirket til at cementere gravstensfotografiet i Danmark.

Ikke desto mindre er det store flertal af de vejrbestandige portrætter forholdsvis små og indsat i en oval indramning, der kendes fra de sydlandske kirkegårde, og som indgyder en blød, rolig rytme i stenen, som differentierer sig fra hverdagsfotografiets kantede og mere statiske form. De midlertidige fotografier har derimod en langt mindre homogen ydre form. Der er ofte flere billeder på den samme grav, og de fleste er placeret direkte på graven eller læner op ad stenen, om det gælder ubeskyttede plastbilleder i standardformat, fotografier indsat i plastlommer, udklippede eller hele billeder i rektangulære glasrammer, lamineringer eller fotoalbummer.

Hovedparten af begge typer gravstedsfotografier er baseret på private familiebilleder, og kun en håndfuld har afsæt i det semiprofessionelle portrætfotografi med neutral baggrund, som vi kender fra pas- og skolefotografier. Man møder altså overvejende farvefotografier og afbildninger af personer i en hjemlig sfære og afslappet posering, såsom et ovalt porcelænsfotografi af en kvinde, der har armen ført op til hovedet, så vi ser hendes armbåndsur. Billedet er tydeligvist beskåret og antyder, at det er optaget ved et middagsselskab.

Hvor der er zoomet ind på det smilende ansigt i samtlige porcelænsfotografier, er der som ventet stor variation i motiverne, når det drejer sig om de forgængelige billeder. Der er, som vi har hørt i indledningen, feriefotos, billeder af slægtninge, dyr og hjemlige stunder; alle formet efter den fotografiske konvention, som kulturforsker Marianne Hirsch har kaldt *familieblikket*. Det er smilene og det muntre og gode liv, man præsenteres for. Smerten, døden og sorgen er fraværende. Fuldstændigt som i ethvert familiealbum.

Mindekultur

Begrebet mindekultur er blevet anvendt mere og mere hyppigt i de seneste 5-10 års forskning i dansk døds- og erindringskultur. Mindet er en måde, hvorpå vi erindrer, som igen er forbundet med hukommelsen. Hukommelse, erindring og minder er med andre ord indbyrdes afhængige, men de refererer også til hver deres særskilte akt. Hukommelsen dækker primært evnen til at lagre erfaringer og viden, og erindringen er en mere kropsligt indlejret, dynamisk og omverdensrelaterende og –fortolkende måde at forholde sig til fortiden. Endelig beskriver mindet et mere kondenseret og mere eller mindre bevidst selektivt forhold til begivenheder og personer, man møder i sit liv, og mindet kan udløses både af sanseindtryk, af bevidste mindeakter og ikke mindst via fysiske objekter. Og det er særligt de to sidstnævnte mindeformer, der er interessante i denne sammenhæng. Fotografier på kirkegården er nemlig både private, fysiske mindeobjekter, men de er også i høj grad betinget af og indlejret i mindekulturen som aktiv praksisform. De udvælges, placeres, flyttes, fjernes og danner grundlag for samtaler eller andre mindeakter. Denne form for synlig og ekstrovert mindekultur er ny i vor tid, men den har fortilfælde i historien. Der er tale om en *genkomst* af den visuelle mindekultur.

Mindemodeller

Når man skal betragte mindekulturen i historisk perspektiv, er det fortsat den franske mentalitetshistoriker Philippe Ariès' kanoniske værk *The Hour of our Death*, der er mest nærliggende at konsultere. Philippe Ariès kortlægger i dette banebrydende værk de seneste 1000 års dødkultur i Vesten og opstiller fem dominerende modeller for vores måde at håndtere døden og herunder også, hvorledes vi mindes de afdøde. Fem måder, som er knyttet til fem faser i historien, men som også kan optræde på tværs af historien. Her skal jeg af pladshensyn udelukkende skitsere de tre faser, der er mest relevante for forståelsen af baggrunden for genkomsten af den visuelle mindekultur: nemlig den *tæmmede død*, den *andens død* og den *usynlige død*.

Den tæmmede død refererer til den yngre middelalders dominerende dødsmodel, hvor døden var meget nærværende. Døden indtraf hyppigt og foregik oftest i hjemmet. Den døde krop blev ordnet af de pårørende, og det store flertal blev begravet uden markering af graven. Døden var frygtet, men folk

var fortrolige med den, og man havde veletablerede riter til at håndtere og tæmme den. Denne model forsvinder gradvist i de efterfølgende århundreder, hvor der blandt andet kommer mere fokus på selvet og individet, og i slutningen af 1700-tallet opstår da fasen *den andens død*, som bliver fremtrædende indtil slutningen af 1800-tallet.

Den andens død beskriver en periode, hvor døden for alvor begynder at blive defineret ved tabet og separationen af menneskeliv – ikke mindst af familiemedlemmer. Denne nye holdning akkompagneres af en meget aktiv og synlig sorgpraksis og mindekultur, ja ligefrem en mindekult, og deraf et stort udbud af mindeobjekter. Sørgeudstyr, såsom enkens sorte kjole og sjal, er sædvane, og synlige markeringer på gravene bliver nu kutyme for alle socialgrupper, og de mest velhavendes gravsten bliver udstyret med statuer, portrætter, symboler og højtidelige lovprisninger, sørge- og mindeord. Også inde i hjemmet er mindet synligt, især efter fotografiets opfindelse i første halvdel af 1800-tallet. Der opstår en hel industri for alskens hybride mindeobjekter: smykker, skrin, spejle, medaljoner og etuier, hvori man kan indsætte fotografier af et afdødt familiemedlem sammen med forgængelighedssymboler såsom tørrede blomster eller fysiske levn fra den afdøde – en tøjstump, en hårtot. Man lader også sig selv forevige i en synlig mindeakt, siddende med billedet af en kær afdød i favnen eller ved ens side. Det er ligeledes i denne periode, at fotografiske billeder af den døde på sit dødsleje bliver udbredte, ja, postmortem-genren opstår faktisk før bryllups- og dåbsfotografier. Ikke mindst tabet af børn udløser behovet for et sidste fotografi, og man hænger billederne op i hjemmet eller fremviser dem til venner og slægtninge. Både døden og mindet håndteres i denne periode som en privat og personlig men i høj grad også som en social begivenhed. Ved at skabe, fremvise og benytte sig af en visuel materialisering af tabet, følelserne, sorgen og minderne dannes der basis for en individgenereret men kollektiv håndtering af dødens uundgåelige indgreb i livet.

Bruddet med *den andens død* bliver radikalt, da det 20. århundredes døds- og mindemodel tager over: *den usynlige død*. Der opstår nu en systematisk fornægtelse af døden, blandt andet som udslag af samfundets dedikation til teknologien og lykken. Døden er en fejl, vi må bekæmpe. Vi vil ikke vide af den. Og kan man ikke se den og dens følgevirkninger (sorgen og mindet), kan man næsten bilde sig ind, at den ikke eksisterer. Den døende hospitaliseres og medikaliseres, og nu er det ikke

længere familien men bedemanden og præsten, der tager sig af den døde krop og begravelsen. Det skal være så rent og klinisk som muligt, og kremeringen vinder indpas. Ikke alene døden bliver usynlig og tabuiseret i det 20. århundrede, også sorgen bliver opfattet som noget nærmest skamfuldt, som man skal holde for sig selv og se at komme over. Højlydt gråd, der ellers engang var acceptabelt også herhjemme, bliver taget ilde op, og man hører den dag i dag folk rose de efterladte, hvis de formår at tøjle følelserne til en begravelse. Sørgeudstyret forsvinder også. Vi kan ikke se, hvem der har mistet, når vi bevæger os omkring i det offentlige rum. Også gravene ændrer sig markant i denne fase. De bliver, i generaliseringens skarpe skær, mindre i skala og mere og mere anonyme. Titler, symboler og andre personlige og affektive dimensioner tvinges bort og opfattes som et bedaget levn fra det 19. århundredes romantiske og sentimentale døds- og mindekultur.

Den usynlige død er en hårdfør model, der stadig har sit greb om Vesten, men allerede i 1994 retter den britiske sociolog Tony Walter opmærksomheden hen på, at døden delvis er ved at "genopstå" i det engelske samfund. Folk tager stilling til døden igen, involverer sig, og tabuet gøres til skamme. Man har kunnet opleve den samme udvikling i Danmark de seneste 20-30 år, og forskellige fagpersoner er enige om, at vi nu står midt i en brydningstid i forhold til den usynlige død. Der har aldrig tidligere været skrevet så meget om død, sorg og tab, mange mennesker udfylder deres sidste vilje, og gravsteder er igen blevet ramme om personlige og synlige tegn på en aktiv mindekultur. Billeder bliver placeret sammen med øvrige objekter såsom lys, blomster, tøjdyr og tegninger, og det ikke alene på kirkegården men også i forbindelse med tragiske hændelser, der berører hele offentligheden, for eksempel Lady Dianas død og terrorangrebet i New York 11. september 2001. Døden, sorgen og mindets undertrykkelse og usynliggørelse synes at have skabt et vakuum, og det er en medvirkende årsag til, at vi nu også kan opleve mindekulturens visuelle genkomst i form af fotografier på danske kirkegårde.

Gravportrætter

Det fotografiske portræt og familiebillede på danske grave har fortilfælde langt tilbage i kunst- og billedhistorien. Fra portrætter på egyptiske sarkofager, romerske gravbuster, fromme gruppeportrætter inde i den kristne kirke og til udhuggede eller støbte profiler på det 19. og tidligste 20. århundredes gravmonumenter. Men hvor disse gravportrætter var forbeholdt

magteliten, sker der en afgørende ændring med udviklingen af det langt mindre kostbare fotografi. Borgerskabet og senere også menigmand får mulighed for at lade sig og sine portrætter – også til gravene.

Det fotografiske medium blev hurtigt efter dets officielle opfindelse i 1839 inkorporeret i gravudsmykning. De professionelle fotografer blev øjeblikkeligt betragtet som erindrings- og mindemagere, og omkring 1870'erne og 1880'erne hørte ikke blot postmortem-fotografier men også gravstensfotografier til nogle af deres betydeligste opgaver. Der blev konkurreret i udviklingen af det mest holdbare materiale til at indkapsle fotografierne, og kilder fra datidens Amerika beretter også om eksempler på, at folk placerer de små, forgængelige carte-de-visites portrætter på gravstenene.

Vi ved med sikkerhed, at postmortem-fotografiet også var udbredt i Danmark. Det er straks langt mere kompliceret med gravstensfotografiet. Der er endnu ikke fremkommet sikre data, der kan af- eller bekræfte udbredelsen af gravstensfotografi i det 19. og tidlige 20. århundredes Danmark, og skulle de have eksisteret, er flertallet, som i øvrige lande, antageligt gået tabt. Sikkert er det imidlertid, at postmortem-fotografiets popularitet svinder mærkbart i hele Europa ved overgangen til det 20. århundrede, og reliefportrætter på danske gravsten daler i antal i løbet af 1930'erne, medens man i blandt andet sydeuropæiske lande har haft en vedvarende brug af gravstensportrætter op til i dag, hvilket blandt andet må tilskrives katolicismens langt mere udvendige og visuelt forankrede tro.

De fotografiske gravportrætter i Danmark er med andre ord opstået i kølvandet på en lang billedtradition, og når portrættet genopfindes netop nu, er det meget sandsynligt, at globaliseringen og danskernes eksplosive rejseaktivitet i de seneste 10 år blandt andet til syden har haft en vis indvirkning. Men inddragelsen af fotografiet hænger også sammen med de egenskaber, som vi tillægger dette medium, og de praksisformer der er knyttet hertil i dag.

Nærværet i fraværet

Bevæggrunde til at inkludere et fotografisk portræt eller andre fotografiske billeder på en grav kan være forskellige, men det overordnede resultat er ens. Fotografierne personliggør og individualiserer graven. Dette er også virkningen af øvrige

private genstande, der måtte udsmykke graven, men fotografiet adskiller sig ved at fremstå som et direkte spor af væren. Fotografiet fastholder det og dem, der reelt har været. Navnet på gravstenen får så at sige krop, et ansigt, og den afdøde persons individualitet manifesteres. Det fotografiske materiale kan således skabes en følelse af nærvær midt i det ofte ubærlige fravær, hvilket understreges af, at det er farverne, hverdagslivet og smilene, der præsenteres på gravene på de to danske kirkegårde. Det er livet, der hyldes.

Fotografiet har lige fra starten været omgivet af en vis magi grundet dets nære forhold til den ydre virkelighed. Plattenslagere har udnyttet perceptionen af den fotografiske magi til at påstå, at de kunne få kontakt til afdøde personer via fotografiet, og vi kender alle beretningen om fjerne stammefolk, der er bange for fotografiets magiske kræfter. Og fotografiets evner er vitterligt ganske naturstridige i udgangspunktet. Fotografiet stopper tidens ubønhørlige strøm, og livets flygtighed fastholdes i øer af fortidige øjeblikke og begivenheder, som vi kan tage ophold på, når vi danner vores livshistorier.

Selv i dag, hvor udviklingen af det digitale fotografi for længst har klargjort, at fotografiet er et produkt af billedannelser og -redigeringer, er det fortsat sporkarakteren, der er altafgørende for vores stærke tilknytning til fotografiet. Fotografiet fremkalder affekt, og realismens magi er, som den danske fotohistoriker Mette Sandbye har påpeget, dybt forankret i os.

Hvis man konsulterer hjemmesiden for den danske e-butik Trenda, bliver det tydeligt, at realismens magi også er stærkt medvirkende til inddragelsen af fotografi på danske kirkegårde. Trenda, der har specialiseret sig i salg af vejrresistente porcelænsbilleder især til gravsten, forklarer betydningen af det indlagte porcelænsbillede med afsæt i en personlig beretning om butiksejerens tab af sin ægtemand og far til hendes barn. De får på et tidspunkt indlagt et fotografisk portræt i farens gravsten, og deres besøg ved gravstedet får en ny dimension: *Det er som om, at nu er han [...] her - på en anderledes og mere nærværende måde. [...] Vi skal til at tage afsked for i dag, og jeg ser forbløffet min søn føre to fingre op til sine læber. Han kysser dem og trykker dem blidt mod sin fars porcelænsbillede. Jeg har tårer i mine øjne og på mine kinder. Et lille billede - en verden til forskel.* Fotografiet på stenen bibringer altså følelsen netop af nærvær for denne familie og tjener som et nærmest magisk medium, hvorigennem der skabes kontakt med den afdøde.

Netværkssamfundet

Meget tyder også på, at den nye fotobaserede gravudsmykning er rundet af de elektroniske medier. Noget af det mest banebrydende ved de nye medier, især mobilen, det digitale kamera og internettet, er den hidtil usete mulighed for netværksdannelser og udveksling af oplevelser i kritisk, politisk og privat øjemed. Og fotografiet spiller en central rolle i det nye netværkssamfund. Hvor det private fotografi tidligere fortrinsvist var forbeholdt familiesfæren og blev fremvist i nærkontakt, er fotografiet nu så mobilt et medie, at vi kan dele ikke alene vores fortid men også vores nu med de nærmeste - eller hele verden - selvom vi ikke deler hverken tid eller rum. Fotografiets sociale dimension er med andre ord blevet forøget og er for mange mennesker en central faktor i sociale relationer, hvad enten det udnyttes ekskluderende (fx i form af mobning) eller inkluderende (fx deling af ferie billeder på Facebook med venner og familie). Vi er aldrig længere væk fra hinanden end et øjeblik fotografisk samvær. Ikke førend døden indtræffer.

Den fotografiske praksis, som udspringer af de nye medier, er frem for alt handlingsorienteret. Man tager aktivt hånd om sin livsfortælling og modvirker i samme ombæring tidens strøm så at sige. Et tryk på udløseren. Send. Se, her. Jeg er, og du er en del af mit liv. Denne aktive handling og konstante produktion og reproduktion af sociale relationer via fotografisk mellemkomst er så dybt indlejret i vor tid, at det synes næsten naturligt, at den må influere også på billedpraksissen på kirkegården.

Billedbrugen på kirkegårdene konvergerer med et af de terapeutiske råd, der er opstået i nyere tid, nemlig opfordringen til, at de efterladte *aktivt* søger at komme overens med sorgen og den nære persons nye status i ens liv, i stedet for at undertrykke og glemme sorgen som i perioden med den usynlige mindekultur. En måde at gøre dette er altså at fortsætte samtalen og billeddelingen på graven. Men samtalen rækker videre end til den afdøde. Man delagtiggør og synliggør sin sorg og det dyrebare minde for og med omverden, og når fotografierne, som på Vestre Kirkegård og Assistens Kirkegård, er formet efter ensartede og genkendelige fotografiske konventioner, kan de også være modtagelige for identifikation og potentielt set generere et inklusivt og medfølede blik, selv fra fremmede. Ved at placere de private fotografier på den semioffentlige grav, skriver man sin egen og den dodes fortælling ind i et

nyt fællesskab. Et fællesskab, der rækker ud over familien og de nærmeste venner og som inkluderer andre pårørende eller øvrige besøgende på kirkegården. Man deler sin historie, som det er kutyme via mobilen og internettet. Det kan udlægges som det, sociologen Zygmunt Baumann har kaldt et *knagefællesskab*, altså et afgrænset, udvalgt og midlertidigt fællesskab blandt mange andre potentielle fællesskaber, som man vælger fra og til i en dynamisk og omskiftelig verden. Når sorgen med tiden måske bliver mindre påtrængende, kan man afslutte den offentlige samtale og forbindelsen til de øvrige kirkegårdsaktører ved at fjerne fotografierne. Og det er, som vi har hørt, ofte tilfældet. Med mindre der er tale om de bestandige portrætformer.

Afsluttende ord

Den nye fotografiske gravskik indeholder flere problematikker. Lige så vel som billeddeling på nettet kræver conduite, er det også en nødvendig overvejelse i forhold til kirkegården. Den fotografiske interageren og deling er nok naturaliseret, men kan medføre konflikter, også når den overføres til den nye kontekst, kirkegården. Jeg er således fra førstehåndskilde blevet bekendt med et tilfælde fra Assistens Kirkegård, hvor en ung piges dødsfald udløste et længerevarende besøgsritual fra venner og veninder, der inkluderede placering af fotografier på graven. Det skete dog ikke med familiens billigelse. De blev ikke spurgt, og de følte sig både krænket og placeret i et ubehageligt dilemma.

Man bør også være opmærksom på fotografiets bedrageriske væsen, som ikke mindst fototeoretikeren Roland Barthes har påpeget. Nok kan fotografiet vidne om det og dem, der har været, og bibringe følelsen af nærvær, men stemmer dette ydre billede også med ens indre billeder? Hvordan kondenserer man mindet om en person i ét billede, og er disse indre billeder ens for alle de pårørende? Det stivnede øjeblik indgyder også dødelighed til det fotograferede subjekt, og kan for nogle besøgende ligefrem forstærke oplevelsen af afsluttet liv. Nærvær i fraværet kan forvandles til fravær i nærværet. Hvor det handler om affekt for de pårørende, kan ansigterne på gravene opleves af udenforstående som tavse spøgelse eller udelukkende gøres til genstand for kulturelle og sociale observationer helt fri af affektive intentioner.

Personliggørelse og individualisering er blevet omtalt som en af de centrale fællesnævner for resultatet af de forskellige

typer fotografiers tilstedeværelse på de danske grave på Vestre Kirkegård og Assistens Kirkegård. Skarpe tunger vil måske tolke denne udvikling blot som endnu et udslag af vor tids performative identitetsdannelse og hyperindividualisme. Hver og en betragtes som enere i dag, som et uerstatteligt jeg – af os selv og vores nærmeste – og det stemmer ikke overens med det 20. århundredes anonyme og nedtonede gravkultur. Vi lever også i en tid, hvor man kan sludre højlydt i telefon om private sager i bussen, ytre sig om dette og hint på blogs og fremvise fester, fødsler og bryllup på offentligt tilgængelige hjemmesider og på tv. Hvorfor da ikke fortsætte eksponeringen af ens livsfortælling på kirkegården? En sådan tolkning er dog for ensidigt negativ i mine øjne, og vi skal være varsomme med at strø om os med negativt ladede begreber som *performativ identitetsdannelse* og *hyperindividualisme*, hvor nærliggende forklaringsmodeller de end er. Man kan nemlig også vende problematikken om og dermed konstatere, at ja, selvfølgelig er vi alle enkeltstående individer og ja, selvfølgelig er døden ikke blot et brud på en livsfortælling. De efterladte lever videre med kærligheden til og mindet om den afdøde, og mindet og sorgen skal håndteres – oftest også på kirkegården, hvor den dodes fysiske rester nedsænkes. Den nye fotoinkluderende gravskik i Danmark kan ses som ét løsningsforslag herpå. Man handler og synliggør sin sorg og det aktive minde. Det er et eksempel på det visuelle mindes genkomst.

Litteratur og internetadresser

Ariès, Philippe (2008/1977): *The Hour of our Death*. New York: Vintage Books.

Bauman, Zygmunt (1992): *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.

Barthes, Roland (1983): *Det lyse kammer. Bemærkninger om fotografiet*. København: Politisk Revy.

Batchen, Geoffrey (2004): *Forget Me Not: Photography and Remembrance*, New York: Princeton Architectural Press.

Giddens, Anthony (1996): *Modernitet og selvidentitet*. København: Hans Reitzels Forlag.

Henisch, Heinz K. & Bridget A. Henisch (1994): *The Photographic Experience 1839-1914. Images and Attitudes*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Hirsch, Marianne (ed.) (1999): *The Familial Gaze*. Hanover: University Press of New England.

Hviid Jacobsen, Michael & Mette Haakonsen (ed.) (2008):

Memento mori. Døden i Danmark i tværfagligt lys. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

Jensen, Johanne Maria (1994): *Gennem lys og skygger. Familiefotografier fra forrige århundrede til i dag.* Herning: Systime.

Ruby, Jay (1995): *Secure the Shadow. Death and Photography in America.* Cambridge: The MIT Press.

Sandbye, Mette (2001): *Mindesmærker. Tid og erindring i fotografiet.* København: Forlaget Politisk Revy.

Sturken, Marita (1999): "The Image as Memorial: Personal Photographs in Cultural Memory", in: Marianne Hirsch (ed.): *The Familial Gaze.* Hanover: University Press of New England, pp. 178-195.

Terranova, Tiziana (2004): *Network Culture: Politics for the information age.* London: Pluto Press.

Walter, Tony (2005 / 1994): *The Revival of Death.* London & New York: Routledge.

www.trenda.dk

- 1) Jeg har haft mange overvejelser om, hvorvidt det er etisk forsvarligt at publicere billeder af de pågældende gravstedsfotografier. Fotografierne er offentligt tilgængelige, men de er placeret i et rum med stor privathed og emotionalitet. Gravstedet er kun *semioffentligt* og altså grænsende til en privatsfære, og tiden til udfærdigelsen af denne artikel har ikke levnet mulighed for kontakt med de enkelte pårørende. Jeg har derfor valgt at lade tvivlen komme de pårørende til gode ved ikke at vise billeder, og jeg vil opfordre særligt interesserede til selv at opsøge de to kirkegårde. Fotografierne er derude.

Den udenbys kirkegård

– *Fra Nilens vestbred til Assistenskirkegården i Odense*

Af Karin Kryger

Kunsthistoriker, mag.art.

Assistenskirkegården i Odense blev anlagt 1811 som en udenbys kirkegård. Det kan være lidt svært at forstå i dag, hvor byen omkranser den, men mange af de kirkegårde, man i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet anlagde uden for byerne af hygiejniske grunde, er senere er blevet opslugt af den voksende by og kan nu ligge i tæt beboede kvarterer. En assistenskirkegård er en aflastningskirkegård, en kirkegård, der skulle aflaste kirkegårdene anlagt omkring sognekirkerne i byen. En assistenskirkegård kunne således godt ligge inde i byen, det er der eksempler på fra større byer f.eks København.

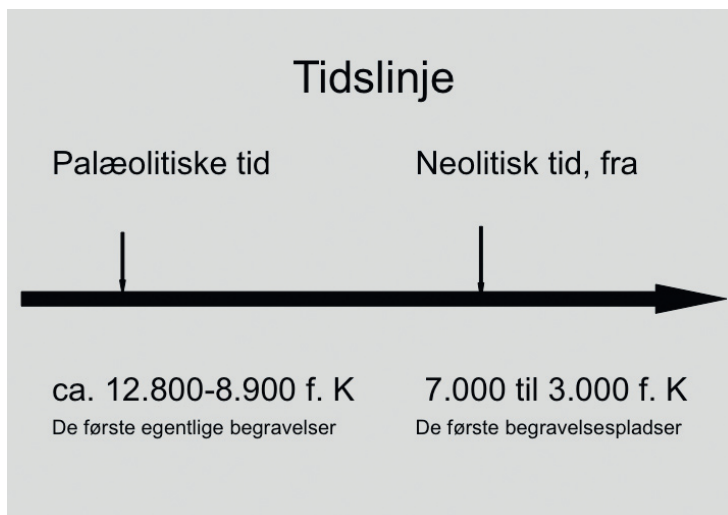
Men omkring slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet begyndte man i Danmark at anlægge kirkegårde uden for byen. Inden det fortælles, hvorfor den udvikling skete, må vi gå tilbage i historien, bogstavelig talt til Adam og Eva, for at se på, hvad man i de tidligste tider stillede op med de døde.

Hvorledes opstod begravelser, og hvornår begyndte vi at begrave og anlægge gravpladser?

En gammel islamisk legende fortæller, at Kain efter det frygtelige brodermord slæbte rundt på liget af Abel i årevis, før han af ravnene lærte at begrave sin dræbte modstander. Myten viser lidt om, hvorledes man har forestillet sig den rådvildhed og magtesløshed og afmagt, der må have grebet de første mennesker, der blev konfronteret med døden. I øvrigt følelser, vi alle kender til, lige meget om et dødsfald i vor familie eller vennekreeds indtræffer ventet eller uventet.

De første spor af begravelser af *Homo Erectus*, hvor der har fundet en omsorgsbehandling af afdøde sted, er 300.000-500.000 år gamle. Det er efter manges opfattelse også i forbin-

Fig. 1. Tidslinje, der viser, hvornår i menneskets udvikling man begyndte at give de afdøde en begravelse.

delse med omsorgen for de døde, at religioner opstod. Den israelske filosof og religionshistoriker Zwi Weblowsky (f. 1924) har udtrykt det på denne måde: "Religion begynder der, hvor mennesket beskæftiger sig mere med den afdødes lig, end det er strengt nødvendigt for en begravelse."

Det synes som om, at det først er i den senere Palæolitiske tid ca. 12.800-8.900 f. K, at egentlige begravelser af lig finder sted. Og først endnu senere, i Neolitisk tid fra 7.000 til 3.000 f. K, at mennesket finder på at anlægge egentlige begravelsespladser (fig. 1).

Hver kultur gennem tiderne har haft sin begravelseskultur, og her vil der kun vises enkelte eksempler fra den ægyptiske, græske og romerske oldtid, før der gøres rede for den kristne vestlige begravelses- og kirkegårdskultur i Europa fra antikken til 1811, hvor Assistenskirkegården i Odense blev anlagt. Hovedvægten lægges på, hvor man placerer begravelsespladserne, nekropolerne, de dødes byer, i forhold til bebyggelsen og hvorfor. Der har gennem tiderne været vekslende moder og skikke. I oldtiden er der eksempler på begravelsespladser i selve byerne, ja sågar i den afdødes eget hus. Det sidste fænomen hænger utvivlsomt sammen med forfædre dyrkelsen, hvor de afdøde forfædre og mødre gerne skulle hjælpe og beskytte efterkommerne ved deres tilstedeværelse. Anerne opnåede på den måde en status som guder. Men der er også mange eksempler på, at begravelsespladserne bevidst lægges uden for byerne.

Ægypten

I det gamle Ægypten betød ankh-tegnet, også kaldet nilnøglen, liv (fig. 2). Der er mange forklaringer på, hvad tegnet forestiller. En af de mere overbevisende er, at tegnet er en gengivelse af Nilen, der jo betød liv for ægypterne. På Nilens østbred anlagde man de store byer, på vestbredden anlagde man begravelsespladserne.

De store begravelser for faraonerne, Sakkarah (det gamle Rige) (fig. 3), Giza (Det gamle rige) (fig. 4) og Kongernes Dal (fig. 5) lå langt fra bebyggelserne, langt ude i ørkenen. Men hvad så med ikke kongelige personer? Også de fandt deres gravpladser væk fra bebyggelserne. Adelsgravene ved Aswan er som kongegravene anbragt på Nilens vestbred (fig. 6). Et stykke fra Kongernes Dal har man fundet en by for de håndværkere og kunstnere, der arbejdede på faraonernes grave i Kongernes Dal. Byen ligger i en klump og nekropolen i en anden, ikke langt væk, men dog adskilt fra bebyggelsen (fig. 7).

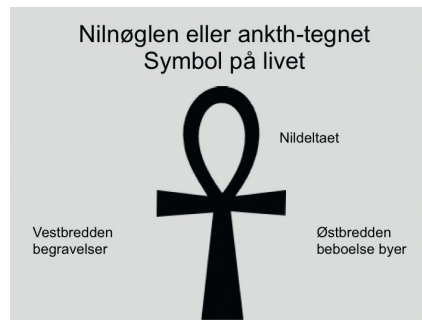

Fig. 2. Én forklaring blandt mange på nilnøglen's symbolik.

Fig. 3. Djosers trinpyramide i Sakkarah ca. 2600 f. K.
Foto: Karin Kryger 2008.

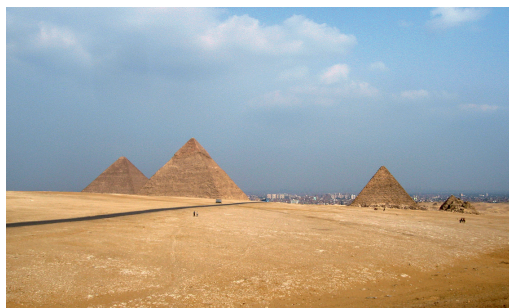

Fig. 4. Keopspyramiden i Giza. 4 Dynasti 2534-2455 f. K.
Foto: Karin Kryger. 2008.

Fig. 6. Aswan, adelsgravene på vestbredden. 18. Dynasti 1550-1307 f. K.
Foto: Karin Kryger 2008.

Fig. 5. Kongernes dal. Det ny Rige 18. -20. Dynasti 1550-1070 f. K.
Foto: Karin Kryger 2008.

Fig. 7. Der el Medina, gravplads for arbejderne ved gravene i Kongernes Dal. 18. Dynasti-1550-1307 f. K. Foto: Karin Kryger 2008.

Grækenland

En af de kendteste begravelsespladser fra den græske oldtid er Kerameikos, der lå uden for Athen. Der har været begravelser på stedet siden forhistorisk tid. Da Athens bymur blev bygget i 478 f. K., blev begravelsespladsen delt i to, en inden for bymuren og en lige uden for, hvor man kom fra den ene til den anden gennem en port. Fra Akropolis over Argoraen og til Kerameikos gik en prosessionsvej til prosessionerne for guderne.

Mange af de hellenistiske gravminder på Kerameikos er beva-

Fig. 8. Gravminder fra Kerameikos midten af 300-tallet f. K. Foto: Karin Kryger 1996.

rede den dag i dag. På kirkegården er det nu kopier, der står, men originalerne er at se på det arkæologiske museum. Men kopierne står der, hvor originalerne har stået i 2000 år (fig. 8).

Romerriget

Den såkaldte romerske Tolv Tavle Lov vedtaget 449 F. K. blev nedfældet på 12 bronzetavler og opstillet på Forum Romanum. Lovteksterne danner grundlaget for Romerretten. Den originale tekst er forsvundet, da den blev ødelagt af gallerne 387 F.K, men kendes fra uofficielle kopier.

På tavle X, III hedder det: "Hominem mortuum in urbe ne seplito neve urito." Dvs. ingen begravelse eller kremering af et lig må finde sted inde i en by.

Når man giver sådan en lov, må man antage, at begravelser og kremeringer rent faktisk fandt sted i byerne, eller var der jo ingen grund til at lovgive om det. Undtaget for reglen var i praksis kun Vestalinderne og de senere romerske kejsere. Loven førte til anlæggelse af nekropoler, dødebyer, uden for byerne og var dermed bestemmende for den romerske begravelseskultur.

Fig. 9. Via Appia, Cecilia Metellas Mausoleum
1. årh. f. K.
Foto: Karin Kryger 2000.

Generelt fandt begravelser i romerriget derfor sted uden for byerne i nekropoler, som f.eks. Cecilia Metellas mausoleum på Via Appia uden for Rom (fig. 9) eller i de underjordiske grave katakomberne.

De første kristne begravelser

I Johannes' Åbenbaring kapitel 6, vers 9-11, der er en del af skildringen af Tilbedelsen af Lammet, hedder det: "Og da det brød det femte segl, så jeg nedenunder alteret deres sjæle, som var myrdede for Guds ords skyld og for det vidnesbyrd skyld, som de holdt fast ved." Martyrerne var ifølge Johannes' syn altså placeret under alteret med offerlammet. Man havde altså en forestilling om, at martyren var knyttet til alteret, og den forestilling holdt sig i mange hundrede år. I de kristnes katakomber var det særligt attraktivt at tilkøbe sig en begravelsesplads i nærheden af martyrerne, og man var villig til at betale for det.

I 312 udstedte kejser Konstantin det såkaldte toleranceedikt, hvor kristendommen blev tilladt. Kirkens sejr blev martyrgravenes triumf. Basilika efter basilika rejstes over helgengravene også over Roms første biskop, apostlen Peter. Martyrkulten banede vejen for jordfæstelse i selve gudshusene.

Ønsket om i døden at være tæt på det hellige, tæt på en martyrgrav, tæt på kirken, overvandt med tiden romerlovens bestemmelser om at lægge begravelserne uden for byerne. Kirkebegravelser og begravelser på indenbys kirkegårde blev det foretrukne, trods de stadig eksisterende love mod indenbys begravelser. I katakomberne havde de kristne købt gravsteder så tæt på martyrerne som muligt. Nu gjaldt det om at komme så tæt på martyren som muligt i kirken. De indenbys begravelser tog til, og i 381 forbød kejser Theodosius enhver begravelse i byerne også i helgenkirkerne. Men ingen regel uden undtagelse, fyrste- og bispebegravelser fandt sted i kirkerne trods alle forbud. Ved det første kirkemøde i 813 i Mainz vedtog man følgende regel: Ingen død må begraves i selve kirken, undtagen bispem, abbeder, værdige præster og troende lægfolk. Begrebet "troende lægfolk" må siges at være særdeles rummeligt. Og kirkerne kunne jo sagtens overbevises om af dødes inderlige tro, når en passende afgift blev erlagt.

Begravelserne blev en god forretning for kirkerne, jo tættere på alteret og martyrgraven begravelsen var, jo større var prisen. Med tiden blev kirkerne afhængige af indtægterne fra begravelserne. Resultatet blev, at såvel kirker som indenbys kirkegårde blev overfyldte med begravelser.

Begravelser i Vesteuropa i middelalder og renæssance

I f. eks. Santa Cecilia in Trastevere ser man, hvorledes en helgenindes grav er anbragt under alteret, i overensstemmelse med Johannes' Åbenbaring. Det nuværende arrangement omkring graven er fra renæssancen, men grundideen, at anbringe helgenen under alteret, stammer fra den oldkristne tid. Reformationen betød ingen ændring af begravelsesskikkene. Den århundrede lange tradition og ønsket om at blive stedt til hvile sammen med de afdøde forfædre samt kirkernes behov for indtægter fastlåste begravelsestraditionen. Pestepidemiernes hærgen tvang myndighederne til i nødsituationer at anlægge pestkirkegårde uden for byernes mure, men her var der tale om nødbegravelser.

Nu var man godt klar over, at de levende ikke havde så godt af nærkontakten med de døde, og i renæssancen er der eksempler på, at fremsynede fyrster anlagde udenbys kirkegårde. I byen Halle bordrede ærkebiskoppen Albrecht af Brandenburg i 1529 anlæggelsen af en kirkegård, en gudsager, uden for byens mure, befæstet af en høj mur og med vagttårn, og hvor der på murens inderside var arkader med begravelseskapeller (fig. 10). Kirkegården blev desværre beskadiget under Anden

Fig. 10. Udsnit af kort over Halle fra 1667. Gudsageren anlagt uden for byen 1529. Kobberstik af Johann Wüsthoff.

Fig. 11. Stadsgudsageren i Halle. Porten. Foto: Karin Kryger 2006.

Fig. 12. Stadsgudsageren i Halle. Muren og hjørnekapel udefra.
Foto: Karin Kryger 2006.

Verdenskrig, men er nu restaureret, så helheden er bevaret. Kirkegården rummer stadig mange historiske grave fra renessancen til i dag (fig. 11-13).

Fig. 13. Stadsgudsageren i Halle. I baggrunden muren med kapellerne.
Foto: Karin Kryger 2006.

Inden vi vender blikket mod Danmark, kan vi lige besøge Paris og se på situationen der i midten af 1700-tallet. Her voldte den største indenbys kirkegård, nemlig Cemetière des Innocents, store problemer. Her havde været begravelser siden an-

tikken, men selve kirkegården stammede fra merovingertiden. Kirkegården var en latent sundhedsfare for befolkningen, og stanken fra kirkegården var uudholdelig og overbelægningen katastrofal. I 1775 var forholdene så alvorlige, at man besluttede at lukke kirkegården, hvilket skete i 1780, hvorefter man flyttede alle knoglerne til en katakombe, der i dag er en af Paris' turistattraktioner. Det har været et kæmpeprojekt at flytte mange hundrede års skeletter til katakomben. I 1804 blev den nye udenbys kirkegård Pere La Chaise oprettet. Folks uvilje mod den udenbys kirkegård klarede man ved at flytte nogle af Paris' berømtheder fra de indendørs kirker og kirkegårde ud til den nye, bl.a. Abelard og Heloise.

Danmark

Men lad os nu vende blikket mod Danmark. I middelalderen og renæssancen kendte man ikke til udenbys kirkegårde, med mindre der var tale om pestkirkegårde. I København lå kirkegårdene omkring kirkerne, og man fik også indendørs assistenskirkegårde i 16- og 1700-tallet som f.eks. Vor Frue Kirke, hvis assistenskirkegård lå i Fiolstræde (fig. 14).

De første udenbys kirkegårde uden for Nørreport var forskel-

Fig. 14. Geddes kort over Nørre Kvarter i København fra 1757 med Vor Frue Kirke og Vor Frue Kirkes assistenskirkegård.

Fig. 15. Stadskonduktør J.H. Rawerts forslag til udvidelsen af Assistens Kirkegård i København 1805. Københavns Stadsarkiv.

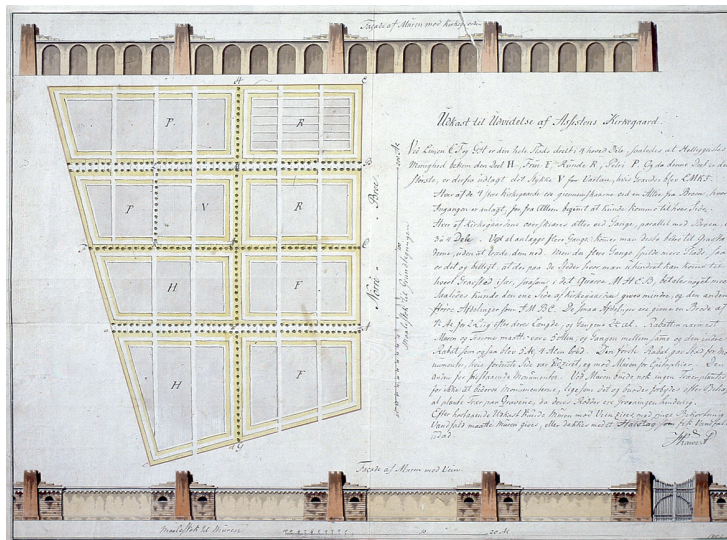

Fig. 16. Jens Bangs forslag til en udvidelse af Assistens Kirkegård i København 1805. Københavns Stadsarkiv.

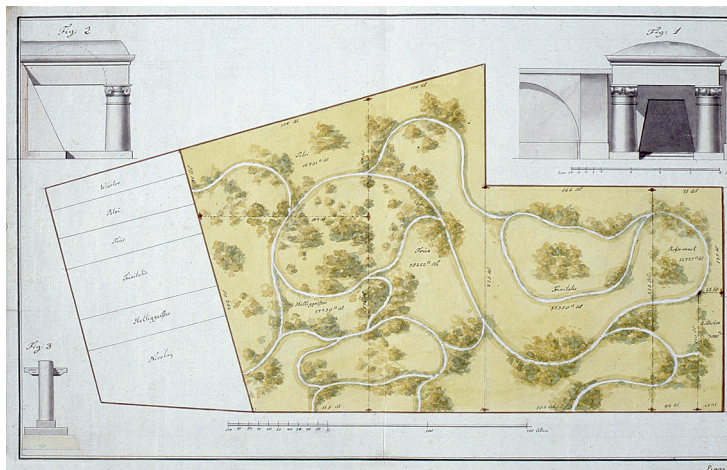
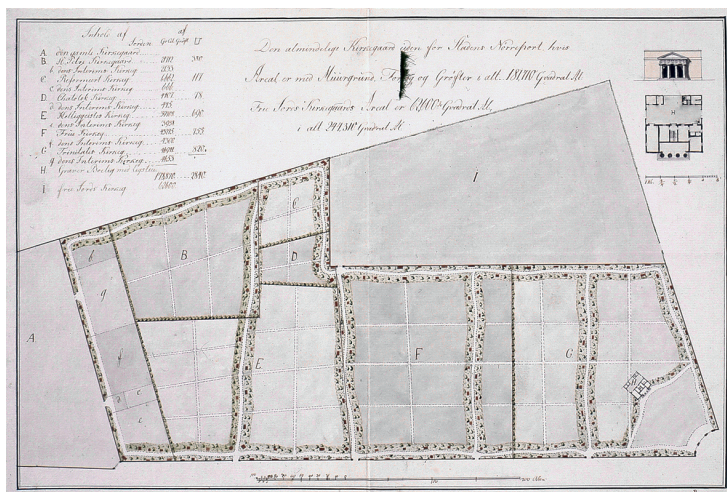

Fig. 17. J.H. Rawerts reviderede forslag. Kompromisset, hvor snoede gange adskiller afdelingerne med de lige gange. B. 1805.

lige pestkirkegårde og Garnisons Kirkegård fra 1671 og Holmens Kirkegård fra 1666.

På baggrund af overbelægning i de københavnske kirker og kirkegårde samt en voksende bevidsthed om sundhedsfaren, blev Assistens Kirkegård på Nørrebro anlagt i 1760. I starten var der modvilje mod at lade sig begrave derude på Nørrebro, hvor kun fattigfolk, der ikke havde råd til andet blev begravet. Imidlertid ændrede holdningen til den udenbys begravelse sig. Dels blev der mere bevidsthed om det uhensigtsmæssige i indenbys begravelse, dels blev borgerskabet påvirket af den franske filosof Jean Jacques Rousseaus parole "tilbage til naturen". Den første af det bedre borgerskab, der lod sig begrave på Assistens Kirkegård, gjorde det tydeligvis af idealistiske grunde, og i 1802 kunne forfatteren August Hennings spydigt notere i sin dagbog, at han havde besøgt fattigkirkegården uden for Nørreport, der hvor de, der er rige på ånd og penge, lader sig begrave. I 1805 måtte man udvide Assistens Kirkegård i København, og Stadskonstruktør J.H. Rawert udarbejdede et forslag. Kirkegården er ifølge hans projekt opdelt meget rationelt, og Rawert synes i ekstrem grad at have været afhængig af sin lineal (fig. 15).

Det forslag reagerede borgmester Jens Bang på. Jens Bang var uddannet læge, men han havde også været på Kunstakademiet og havde opnået guldmedalje i arkitektur. Dette burde have givet ham et flerårigt rejsestipendium, men på grund af rigets finanser blev han snydt herfor. Han blev læge i stedet for. Bangs forslag er påvirket af såvel indflydelsen fra den romantiske have som hans lægeetiske opfattelse. Selv om hans projekt umiddelbart virker romantisk, så var hans argumenter for projektet ikke spor romantiske men rationelle. Bang mente, at sorg var skadeligt for helbredet og ønskede derfor, at besøget på en kirkegård skulle lette det sorgfulde sind. Derfor plæderede han for en lys og venlig kirkegård uden elementer, der kan vække melankolien. Hans idé om at blot markere gravstederne med en stander og lægge ens mausoleer langs murene har været uhørt moderne for hans tid (fig. 16). Bystyret i København tænkte rationelt som Rawert, derfor blev Bangs forslag forkastet.

Ikke desto mindre fik Bangs forslag indflydelse på det endelige projekt, som Rawert leverede. Ydergangene til de enkelte sognes afdelinger blev snoede (fig. 17). Det var en idé, der, som vi skal se senere, fik indflydelse på anlægget af den ældste afdeling på Odense Assistenskirkegård.

De problemer vedrørende indenbys begravelse og begravelse i kirken, som hovedstaden havde, gjaldt selvfølgelig også

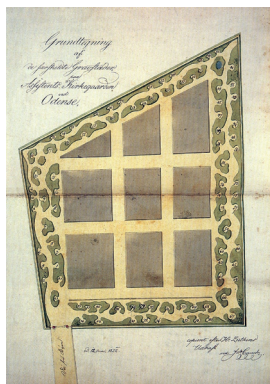

Fig. 18. Assistenskirkegården i Odense tegning 1822, der viser det oprindelige anlæg fra 1811. Landsarkivet for Fyn.

de store provinsbyer. Der blev derfor i 1793, altså 33 år efter at Assistens Kirkegård i København blev anlagt, i Odense nedsat en kommission, der skulle planlægge anlæggelsen af en kirkegård uden for byens mure, en kirkegård, der skulle være fælles for alle sogne. Det blev en meget stor kommission. Der skulle jo være repræsentanter fra alle sognene, sognepræster og kirkeværger, foruden magistraten, repræsentanter for byens borgere samt stiftsøvrigheden. Først i 1798 var man nået til enighed om placeringen af kirkegården, der på dette tidspunkt kunne give anledning til betænkeligheder, da den var langt uden for byen. Og så var jorden vanhelliget, da det var her, der fandt henrettelser sted, og alskens skarn holdt til i området.

I 1805 fik kommissionen som lokalmyndigheder i hele landet imidlertid kniven på struben: Frederiks den. 6. udsendte en forordning, der forbød begravelser i kirkerne og påbød enhver købstadskirke, der ikke havde en kirkegård uden for byen, inden 2 år at anlægge en sådan. I kommissionen sad nu biskoppen over Fyns Stift, Peter Hansen, der synes at have arbejdet noget mere energisk for sagen end sine forgængere. Den kgl. haveinspektør, Hans v. Müller, fik i 1806 til opgave at tegne kirkegårdens anlæg, som forelå i 1808. Tegninger af kirkegården som helhed kendes ikke fra Hans Müllers hånd. Men vi har en tegning fra 1822, der viser kirkegården i denne første skikkelse (fig. 18). Kirkegården er for så vidt anlagt rationelt, efter en lineal, ligesom Rawerts projekt til Assistens Kirkegård i København. Men Müller har udviklet ideen med de snoede gange i kanten af kirkegården. Rundt om kirkegården er en snoet gang, der inddeler gangen i grønne kabinetter, som var forbeholdt familiegravsteder. Snonerne er mere dramatiske end tilfældet blev i København. Müller har endog en sø med i sin romantiske indramning af kirkegården (fig. 18).

Vi har en detaljetegning fra Hans Müllers hånd af Frue Kirkes afdeling på kirkegården. Heraf fremgår det, at der trods alt skulle være en regelmæssig orden på de almindelige gravsteder (fig. 19).

Kirkegården blev sådan set allerede indviet i 1808, og desværre ikke på en særlig værdig måde. I 1808 opholdt der sig spanske og franske hjælpetropper i Danmark. En spansk soldat myrdede en fransk soldat og blev henrettet på den indhegnede plads, der var bestemt for den kommende kirkegård. Det var klart, at det ikke var en begivenhed, der var med til at mindske borgernes fordomme mod en udenbys kirkegård. Biskop Peter Hansen fulgte da Augustins eksempel fra København og kundgjorde, at til sin tid ville han begraves på Assistenskirkegården. Han kom derved ufrivilligt til at sætte skub i tingene.

Han døde allerede i 1810, og på det tidspunkt var kirkegården endnu ikke klar begravelser. Biskoppen blev midlertidigt begravet på St. Knuds kirkegård inde i byen. Et yderligere pres blev lagt på myndighederne, da løjtnant Carl von Krogh døde i februar 1811 og justitsrådinde Ulrike Eleonora Andersen døde i marts. Begges familier ønskede en begravelse på Assistenskirkegården. Nu lå celebre "kunder" ligefrem i kø for at blive ekspederet. Kisterne blev hensat i St. Hans Kirke. Omsider den 16. maj 1811 blev kirkegården højtideligt indviet og de tre ventende lig begravet den følgende nat på kirkegården.

På biskoppens grav var i mange år blot en rosenbusk, men i

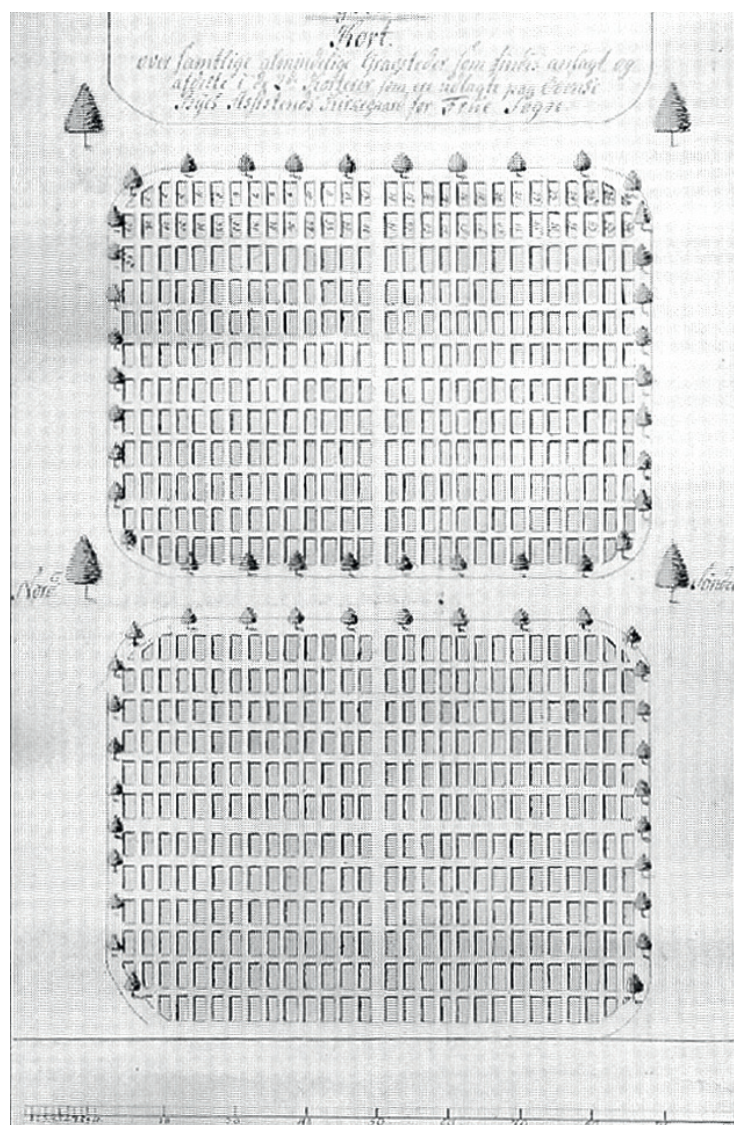

Fig. 19. Vor Frue Kirkes af-
deling, Assistenskirkegår-
den i Odense, tegning af kgl.
haveinspektør Hans Müller.
Landsarkivet for Fyn.

Fig. 20. C. F. Hansens forslag til broderen biskop Peter Hansens gravmæle. Danmarks Kunsthbibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger.

1816 tegnede biskoppens bror, arkitekten C.F. Hansen, et udkast til biskoppens gravmæle. Det blev imidlertid ikke til noget, og da bispinden døde, blev der sat et ganske almindeligt ydmygt jernkors, der ikke har adskilt sig væsentligt fra andre borgeres monumenter. Korset er der endnu. C. F. Hansens projekt viser broderens gravminde i naturen, eller i det grønne kabinet, hvor gravstedet lå (fig. 20). Assistenskirkegården i Odense er blevet udvidet utallige gange senere.

Hans Müllers for sin tid meget moderne anlæg er gået tabt på grund af udvidelserne. Men man kan faktisk spore hans oprindelige anlæg, når man ser godt efter. Endnu ligger der en gang, der er snoet, en gang, der har rummet de grønne kabinetter med familiegravene. Hans Müller ligger begravet på den ældste del af assistenskirkegården i Odense i ydergangen ved muren, og hans grav er stadig at se.

Litteratur:

- Curl, James Stevens, *Death and Architecture*, London 2002.
- Gay, Vitus, "Gudsagre, Hovedtræk af de kristne Gravskikkens udvikling i Danmark fra Kristendommens Indførelse til Midten af 19. Aarhundrede", *Ligbrændingens Historie i Danmark*, 91-200, Kbh. 1931,
- Jensen, Johan Fjord, *Vest for Paradis. Begravelsespladsernes natur*, Kbh. 2002.
- Knigge, Urula, *The Athenian Kerameikos, History – Monuments – Excavations*, Athen 1991.
- Kryger, Karin, Birgitte Bøggild Johannsen og Rikke Ilsted Kristiansen (red.), "Odense Bys Kirkegårde", *Danmarks Kirker*, Odense amt, hefte 17, (red.), Herning 2000.
- Kryger, Karin, *Allegori og Borgerdyd, Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark*, Kbh. 1989.
- Raahauge-Askegård, Olaf, *Assistenskirkegården i Odense*. Odense 1961
- Sommer, Anne-Louise, *De dødes Haver. Den moderne Storbykirkegård*, Odense 2003.
- Sörries, Reiner (red.), *Grosses Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur*, 1-2, Kassel 2002, 2005.
- Thomsens, Jørgen, "Odense Assistenskirkegård. Træk af kirkegårdens og begravelsesvæsenets historie", *Odensebogen* 1994, 125-48.
- Tietz, Anja A., *Der Stadtgottesacker in Halle (Saale)*, Halle 2004.

Ruinøse kirkegårde i Vestindien

Af Carsten Bach-Nielsen

Lektor i kirkehistorie, lic. theol. & exam.art.

Det kan være en trøstesløs oplevelse at gå tur på kirkegårdene i det tidligere Dansk Vestindien, de tre små øer St. Thomas, St. Croix og St. Jan. De steder, hvor der er store almenkirkegårde, fremtræder disse som rodebutikker i stærkt forfald. Sporene på og mellem gravene taler deres tydelige sprog om sprut, drugs, stoffer og sex. Anderledes er det, hvor de enkelte kirker har egne kirkegårde eller rester af kirkegårde rundt om kirkerne. De kan være meget stemningsfulde og have storslåede udsigter over havet.

Da øerne blev solgt i 1917, var det rub og stub, der overgik til den nye ejer, USA. Dog var nogle forskellige private erhvervsmæssige og særligt kirkelige foretagender holdt uden for aftalen. Et af de uløste problemer var, hvem de tidligere danske, lutherske kirker tilhørte. Det blev først afgjort i 1960. Almenkirkegårdene fungerede naturligvis videre ved overdragelsen, men den danske stat sendte i 1919 arkitekt Tyge Hvass til øerne for at tegne og opmåle gamle huse og møbler. Han fik også til opgave at indrette de historiske danske kirkegårde. På jord, som blev indkøbt til formålet, samlede Hvass de fineste af de danske embedsfolks grave. Områderne blev hegnet med kanoner stukket ned i jorden og med dansk flag og smukt huggede indskrifter på marmorplader. Sådanne områder findes der på Militærkirkegården i Charlotte Amalie på St. Thomas og i Christiansted på St. Croix. Gravene bliver flot vedligeholdet, beplantningen består af tungtfarvede, tropiske blomsterbuske, og især i Christiansted er det landskabelige blik fra hjørnet med de danske grave mod den nygotiske, anglikanske kirke fra 1850 betagende. Man får et blik, der er uforstyrret af forfaldet blandt de moderne grave (fig. 1-2).

På denne måde er de ældre danske grave smukt bevaret og samlingen lukket i 1920. De danske resider, der var døde de sidste år før salget, og de danske, der blev boende derude

Fig. 1. Kirkegården i Christiansted, St. Croix. Her set fra den gamle danske kirkegård, som hegnedes og bevarede af Tyge Hvass i 1919-20. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

efter salget, ligger hvor de nu engang blev lagt. I Christiansted var det i det 20. århundrede på det mest "civiliserede" sted tæt ved den anglikanske kirke, hvor det tydeligt ses, at man nu importerede dyre, i Danmark forarbejdede, granitsten, der nok er bestandige over for det tropiske klima, men som dog stikker ud fra sammenhængen. Blandet med det sidste slægtled af magtfulde – og forhadte – embedsmænds prangende grave findes dog også grave for dem, der var nok så vigtige i det senkoloniale samfund: indfødte af sorte og farvede familier, der havde foretaget en social opstigning i det frie samfund efter 1848. Eksempelvis den sorte, engelsk- og dansktalende degn i den lutherske kirke, W.A. Creagh, der hviler side om side med den mægtige embedsmandsfamilie Stakemann (fig. 3-4).

Fig. 2. Det typiske kultursammenstød i et samfund med frihed og lighed i religion: Den anglikanske kirke ligger lige ind til almenkirkegården i Christiansted. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

På den herrnhutiske kirkegård øst herfor mødes derimod den mand, der reelt væltede det danske styre, Hamilton Jackson. Han mindes i form af en broncebuste ved fortet i Christiansted, men selve hans gravsten knejser nærmest demonstrativt i den af bush totalt tilvoksede kirkegård (fig. 5) Jackson skulle ikke hvile blandt de fremmede magthavere, men netop hos herrnhuterne, der var det kirkesamfund, der havde betydet mest for de sorte i slavesamfundet. Paradoksalt virker det dog, da stenen slet ikke passer ind i denne kirkegård med dens murede grave. Den er en granitstele – ligeså opulent som dem, der siden ca. 1900 sejledes ud fra Danmark og sættes over hans mest svorne politiske fjender.

De kendte og de glemte

Det er ganske givet en meget flot indsats, der er ydet og ydes for at registrere og vedligeholde de gamle og sarte danske grave, men disse grave for de døde i statens tjeneste afspejler ikke numerisk, socialt, demografisk og historisk øernes forhold. Det hvide samfund var delt i klasser og strata, der er ubegribelige for os – og som var komplet ubegribelige for amerikanerne, da de overtog øerne i 1917. Der var en klasse af plantere, der havde europæisk herkomst, og hvoraf kun en lille del var dansk. Her var ikke tale om danske, men vestindiske familier, der gennem generationer boede på øerne. I slutningen af 1700-tallet kom første generation af slægten Hjardemaal til øerne og efter dem fulgte flere. I 1840'erne fulgte Christian Matthias Hjardemaal fra Danmark. Han nedsatte sig på St. Thomas, hvor han blev chef for et handelshus og erhvervede en række sukkerplantager. Han blev del af øernes styrelse fra 1860'erne. Familien ejede plantager på Crab Island, Vieques og St. Jan.

Et stykke inde i bushen på plantagen Cinnamon Bay på St. Jan blev jeg for nogle år siden gjort opmærksom på to grave over kommissionær Nicolai Severin Hjardemaal (1774-1846) og Anna Margaretha Berner (1783-1836). De blev i 1810 viet af den lutherske pastor H.J. Mackeprang i Christiansted. Det er et spørgsmål om få år, før deres grave er helt forsvundet – ligesom plantagebygningerne, af hvilke der kun er svage spor (fig. 6). Deres grave er ikke beskyttet på nogen måde, da de ikke var egentlige embedsfolk, ikke byfolk, men netop plantere, der lod sig begrave på deres ejendom. Deres historie er del af den egentlige, lokale vestindiske historie.

Ude på landet ligger et utal af mere eller mindre skjulte eller forsvundne grave. Planterne lod sig ofte begrave på de-

Fig. 3. Familien Stakemanns grave af polerede, danske sten ses nær den anglikanske kirke. Den fjerneste i rækken er over viceguvernør J.A. Stakemann (1805-1891), den næstsidste over prokurator A. E. Stakemann, der døde i 1929. Han var en af de stærkeste fortalere for at opretholde den danske koloni. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 4. En mere simpel, lokal, vestindisk type af gravminde over degnen Creagh fra den lutherske kirke i Christiansted. 1917. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 5. Hamilton Jacksons grav på Herrnhuterkirkegården i Christiansted.
Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

res plantager som adelen hjemme i Danmark, men en nok så tungtvejende begrundelse for denne strategi var, at begravelser som følge af varmen skulle foretages inden for et døgn efter, at døden var indtrådt. På St. Jan var det svært at opretholde en luthersk kirke, så i lange perioder nøjedes man med lejlighedsvis kirkebetjening. Det var den ø, hvor herrnhuterne mest kontinuerligt stod for kirkevæsenet. Der havde været en hollandsk reformert kirke, men den døde ud i 1828. Det vakte en del opsigt, at Dr. Dubois, som var præst på St. Thomas i 1882-86, simpelthen flyttede en af de hollandsk reformertes gravsten fra St. Jan til St. Thomas. Begravelsesvæsenet på en sådan ø bliver noget tilfældigt – alt efter hvilken myndighed, der i en given periode er til stede der. Herrnhuterne var altid på St. Jan, og deres præst kan have forrettet begravelsen på plantagen.

Det hvide samfund var beskedent, og allerede generalguvernør von Scholten indså i 1830'erne, at det netop havde brug

Fig. 6. Den murede grav for Margaretha Hjärdemaaal på Cinnamon Bay 1836. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

for at støtte sig på og forbinde sig med indfødte eliter, der følte sig bundet til kolonimagten, og som endda blev givet advancementsmuligheder i koloniens ledende lag. Familien McFarlane var en sådan ældre vestindisk slægt, der fik indflydelse gennem kolonialrådet i frihedsperioden. For en sådan slægt var det afgørende vigtigt at tilegne sig koloniadministrationens sprog, nemlig dansk. Hvis ikke de sorte og farvede mestrede kolonimagtens sprog og dermed tankegang, var der ingen mulighed for myndiggørelse i samfundet. Det er måske svært ikke at se kravet om obligatorisk danskundervisning som undertrykkende, men det fremførtes med stor kraft af de sorte og farvede, der ønskede indflydelse lokalt. En af de unge, Fred. C. McFarlane (1889-1948) fra Frederiksted, rejste til Danmark i 1910 for at uddanne sig på seminariet. Han vendte hjem og åbnede en privatskole for hvide børn og døde i Frederiksted, hvor hans smukke grav ses. Ved kirkegårdsdiget i Frederiksted står imidlertid også en sort barnegravsten, der vidner om den uhyggelige børnedødelighed. Den er sat over to McFarlanes, hvoraf den ene bar et navn på tidens største imperiebygger: den hvide sydafrikaner Cecil Rhodes – McFarlane. Det hvide Afrikas betvinger som fornavn til et ungt menneske i et nyt århundrede i den lille danske koloni (fig. 7). Et monument over en tankeform i sig selv.

Med det danske styres forsvinden oprandt nye tider. Det var USA's flåde, der overtog øerne, og det styre havde ikke det mindste brug for gamle eliter og møjsommeligt tilkæmpede privilegier. Hvad der havde udviklet sig i 75 år brød sammen med et slag. De tidligere danske øer forarmedes, de lå og ligger i et migrantområde, hvilket betød, at mange ældre familier

Fig. 7. Barnegravsten på kirkegården i Frederiksted over Cecil Rhodes og Pierpont Bagger McFarlane. Børnene synes opkaldt efter hhv. Sydafrikas og Rhodesias skaber og den tidligere lutherske præst i Frederiksted J.K. Bagger, 1909. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 8. Gravsten for den 18-årige schweizer Carl Robert Lutz og den 27-årige skotte Robert McGown. Begges gravsten bekostet af venner. Almenkirkegården i Charlotte Amalie, 1843 og 1845. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 9. Minde over Alexis Leonard Detre, der var statssekretær i den frie republik Haïti, født i Port au Prince 1792, død på St. Thomas 1856. Stenen er sat af hans enke. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

brød op og søgte deres lykke på andre øer. De nye eliter kom til at udgøres af spansktalende forretningsfolk fra Puerto Rico. Især landbrugsøen St. Croix sank hen i yderligere glemsel.

Noget anderledes gik det på St. Thomas, hvor den store internationale by Charlotte Amalie fortsat var en af de vigtigste havne i Vestindien med en bredt sammensat, international befolkning. En tur på kirkegården her vidner i langt højere grad end på St. Croix om den omtumlede caraibiske historie. Her er sten over tilfældige mennesker, der er døde undervejs andre steder hen (fig. 8). Landflygtige fra det frie men politisk kaotiske Haiti (fig. 9), danskfødte kvinder gift med velhavende amerikanere (fig. 10) – ja alt, hvad man kan forvente af en moderne storbykirkegård. Her har uhyre mange gravsten overlevet som følge af befolkningsnedgangen, der allerede begyndte ved midten af 1800-tallet, men tog drastisk til efter 1917. Familierne, der havde ejerskabet til grave og sten, kan være udvandret eller uddøde – og da der ikke har været det store pres på kirkegårdene, er mange sten blot blevet stående eller stillet hen til side og opbevaret som minde om gamle dage og de store tider, da der på øerne var en vis handel og driftighed. Det var faktisk først efter den cubanske revolution, at amerikanerne "opdagede", at de ejede US Virgin Islands.

Jøderne

I Charlotte Amalie fandtes også det jødiske samfund, der samledes i den ældste synagoge i Caraibien. Det er her et samfund med en stærkt kontinuitet tilbage til årene omkring 1800, og de jødiske begravelsespladser er markante. Hvor så meget andet er fluktuerende med folk, slægter og familier, der kommer og går, er det jødiske samfund stabilt og udgør den mest markante gamle elite på denne ø.

Med den store afstand til Danmark var al magt i den ældre kolonitid overgivet guvernøren. Han havde reelt frem til 1917 på kongens vegne tilsynet med de religiøse samfund, der ønskede at slå sig ned i kolonien. Guvernøren skulle påse, at præsters kaldsbreve blev konfirmerede i København – og det blev de reelt altid.

Ved de amerikanske og franske revolutioner og det store frihedsrøre i slutningen af 1700-tallet begyndte de europæiske stormagter og deres guvernører at skærpe blikket på potentielt revolutionære i kolonierne. Ikke mindst englænderne frygtede illoyalitet over for kronen.

St. Thomas og St. Croix havde siden midten af 1700-talet huset nogle få jødiske familier, men den ø, der i særlig grad havde

tiltrukket jødiske bosættere, var den rige hollandske St. Eustatius, "den gyldne klippe". I 1781 talte menigheden over tre hundrede medlemmer, men det kom til en brat ende den 3. februar 1781, da den engelske flåde under kommando af admiral Rodney dukkede op med 14 krigsskibe. Formålet var at hindre transithandelen med Nordamerika. Med den største brutalitet blev samtlige jødiske familier deporteret fra øen. Jøderne ansås for at være sympatisører med den amerikanske revolution. Da det efterhånden gik op for briterne, at det hele var en misforståelse, fik jøderne lov til at vende tilbage til deres koloni, der dog af flåden var ribbet for alt af værdi.

Bedre gik det ikke efter den franske revolution, da enhver, der ikke tilhørte de jordbesiddende klasser, måtte frygtes som revolutionære. Oprøret på den franske ø St. Domingue blev hårdt og effektivt slået ned af britiske styrker, hvilket i omfattende grad gik ud over den jødiske befolkning. Danmark holdt sig som bekendt uden for disse stormagtopgør. Under neutralitet og med en blomstrende handel kunne Danmark åbne armene og havnene for Caribiens forfulgte. I 1795 kunne man således i St. Thomas opregne 75 medlemmer af den jødiske menighed. Gudstjenester foregik tilsyneladende i private hjem, men én ting var afgørende for menigheden, nemlig en egen begravelsesplads. En sådan havde menigheden dog allerede købt omkring 1750. Den ligger der stadig, misrøgtet og hjem for adskillige hønsefamilier i Jødegade i det højtliggende kvarter Savan i Charlotte Amalie. En tur rundt blandt gravene afslører spanske og portugisiske navne og fødesteder som St. Eustatius, Curaçao og Venezuela (fig. 11-13). Først i 1792 oprettedes et egentligt jødisk begravelsesselskab, der skulle blive

Fig. 10. Grav for Sarah Elizabeth d'Wint, født Weyle, 1841 og for sagfører J. Sartorius Wright, 1863, på Almenkirkegården i Charlotte Amalie. Bemærk plaketten med Thorvaldsens "Natten". Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 11. Tilstanden på den gamle jødiske begravelsesplads i Savan fra 1750, Charlotte Amalie. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 12. En spansk gravsten med hebraisk og latinsk skrift for en Esther Mulher Deleosua DeSola † 1802 samt en nærmest ulæselig fransk sten fra 1801. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

kernen i den organiserede jødiske menighed. I 1796 ansøgte en gruppe jøder den danske guvernør og konge om ret til at etablere en synagoge. Det blev uden problemer tilstået dem. Herved havde den jødiske menighed de samme rettigheder som de forskellige kristne konfessioner. Synagogen "Blessing and Peace", velsignelse og fred, kunne samme år indsende sit grundlæggelsesdokument til godkendelse. Heri gjordes der rede for organisationsform, ritual og den politik, man ønskede at føre – og den beroede på fuld lydighed over for det danske kolonistyre, idet man så håbede på dansk beskyttelse af jødernes borgerrettigheder.

Problemerne kom snarere, end man havde troet. Udbruddet af krigen mellem England og Danmark i 1801 og igen i 1807 førte til langvarige besættelser af den britiske flåde. Frem til 1818 var det vigtigt for de jødiske købmænd og handlende at holde tungen lige i munden. Det lykkedes så godt, at menigheden i 1810 kunne påbegynde opførelsen af sin første synagoge. Den indviedes i 1813. Menighedens vækst afspejles i nødvendigheden af en ny begravelsesplads. I 1822 købte synagogens værger med forudseenhed et stort grundstykke af plantagen Altona vest for byen. Først i 1836 tog man det i brug som begravelsesplads og opførte det ottekantede begravelseshus, Beth Ha-Chaim, livets hus. De sefardiske riter, som menigheden fulgte, krævede et sådant.

I december 1831 udbrød en brand, som lagde størstedelen af Charlotte Amalie i ruiner. Synagogen brændte ned til grunden. På det tidspunkt nød menigheden og synagogen på St.

Fig. 13. "Her hviler Solomon" er hvad der er tilbage af indskriften på denne sten. Kyllingen er nok ligeglad. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Thomas så stor international anseelse, at pengene til genopbygning forholdsvis let strømmede til ved indsamlinger i Caribien, Europa og USA. Menighedens værger satte standarden ved personligt at bidrage med mellem 32 og 196 \$. Det officielle Danmark og almindelige borgere bidrog med store pengebeløb eller materialer og arbejdskraft. Indsamlingslisterne blev publiceret i "Tidende", den lokale avis – og her ser man et lille kolonisamfund afspejlet. Generalguvernøren, Peter von Scholten, gav 32 \$, kommandanten og officererne fulgte trop med noget mindre beløb, advokater og købmænd, jødiske som ikke jødiske, bidrog med forskellige beløb. I december 1832 kunne grundstenen til den nuværende synagoge nedlægges under overværelse af generalguvernøren og hele det officielle, koloniale Danmark. I marts 1833 afsluttedes indsamlingen, og man måtte konstatere, at generositeten i verden udenfor havde været kolossal. Fra London kom 315 \$, hvoraf de 100 stammede fra den tyske del af menigheden. Store beløb kom fra Jamaica, Caracas og St. Croix. Den jødiske menighed var nu fuldt og helt integreret i det danske, koloniale samfund. Menighedens medlemmer viste sig som stabile støtter for staten. Det var helt almindeligt, at jødiske testamenter rummede en donation til den danske lutherske kirke; man indførte jødisk konfirmation på linie med praksis i moderlandet, da det var en nødvendighed for erhvervelse af fulde borgerrettigheder. Herpå fulgte udviklingen af det jødiske skolevæsen, der var så velfungerende, at også kristne forældre sendte deres børn derhen.

Denne historie er baggrunden for, at den nye gravplads først kunne tages i brug i 1836 (fig. 14-16). Indvielsen af den nye

Fig. 14. Den nye begravelsesplads i Altona, Charlotte Amalie med det ottekanterede hus. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 15. Isaac Cardoze, søn af David og Rachel Cardoze blev kun knap et år gammel. Ny jødiske begravelsesplads 1856. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

begravelsesplads betød, at den gamle gik i forfald. Jødernes grave forsvinder, fordi der til stadighed bliver flere af dem. De må principielt ikke sløjfes, men samfundet kan ikke bекoste vedligeholdelsen af dem. Et stort anlagt amerikansk projekt har vist nogle muligheder.

De ældste og største jødiske begravelsespladser i det koloniale Latinamerika har befundet sig i den hollandske koloni Surinam på nordkysten af det sydamerikanske kontinent. De anlagdes omkring synagogen i Jodensavanne, der går tilbage til 1685. Byen, der lå et stykke ude i urskoven, var jødisk og selvstyrende. De oprindeligt spansk-portugisiske, sefardiske jøder blev imidlertid i begyndelsen af 1800-tallet fortrængt af indvandrende ashkenazim-jøder fra Centraleuropa. De flyttede til hovedstaden Paramaribo, hvor de grundlagde ny syna-

Fig. 16. Denne flotte grav med renaissancefestoner på den jødiske begravelsesplads er over Miriam van Vlieden, born Wolff. † 20.6.1838 i en alder af 31 år. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

goge og begravelsesplads. I Surinam findes altså ældgamle jødiske begravelser, der for Jodensavans vedkommende har lidt stærkt under den tropiske regnskovs fremvækst. Stenene har været flyttet adskillige gange. Mange er udvaskede og brækkede. I 1995 til 2004 tog professor Aviva Ben-Ur fra University of Massachusetts Amherst sammen med arkitekten Rachel Frankel et vældigt initiativ til registrering af disse mange grave. Hun skaffede gennem massiv fundraising penge til fem store kampagner, hvori der deltog videnskabsfolk fra en bred vifte af fag. Det lykkedes at udvikle metoder til aflæsning af stenene, at sammenligne indskrifter med oplysninger fra hollandske og amerikanske arkiver, at fotografere og systematisere stenene. Registranten foreligger i sit første bind på op mod 700 sider. Endnu venter vi på de systematiske, overgribende historiske resultater.

Projektet viser, hvor store penge og ressourcer i det hele taget det kræver at gennemføre et sådan arbejde. Hvad man kan sige, er, at dette projekt har været et pilotprojekt, der har indsamlet en masse basal viden, udviklet metodikker, der ikke er sværere at have med at gøre end som sådan: hæld vand på stenen, stryg det af – og se bogstaverne i solens reflekser – eller hæld mel på og pust lidt, så kommer skriften frem. Det er i over 90 % af tilfældene nok. Forkortelser og skematiske indskrifter er ens i hele det caraibiske område. De er systematiseret i dette projekt.

Problemet er selvfølgelig, at det især i USA er lettere at skaffe penge til et internationalt, jødisk, historisk projekt end til et nationalt, der kun omfatter en klasse eller en etnisk eller demografisk gruppering. Som organisation er jødedommen decentral i modsætning til andre religiøse samfund. Katolicismen har været sig bevidst at være en øvrighedsmagt i europæisk sammenhæng, hvilket ses i den selvbevidsthed, hvormed kirken optrådte i 1800-tallets danske Vestindien.

Den katolske kirke var stærkt repræsenteret ved gejstlige og ordensfolk omkring 1900. Ikke mindst medlemmer af de franske Sankt Josefsøstre og de belgiske redemptorister. En afgørende del af ordenslivet er, at man bliver opskrevet, begravet og mindet med bøn principielt til Herrens genkomst. De franske gejstliges og ordensfolks grave er på almenkirkegården i Charlotte Amalie indsat i en hel bygning som hjemme i Frankrig og er særdeles velholdt. Her læses navnene på skæbner, der blev del af områdets historie (fig. 17). Disse og de af Tyge Hvass sikrede danske grave er stort set ene om at omgærdes med veneration og vedligeholdelse. Kun nogenlunde ser det

Fig. 17. De katolske præsters og ordensfolks begravelse på almenkirkegården i Charlotte Amalie. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

ud på den nye jødiske gravplads, for også jødiske slægter flytter – mens resten af øernes historiske grave stort set er i ruin, truet af vind, vejr og nedslidning.

Det er et helt enkelt problem, der her rejses. Hvordan vedligeholdes grave? Og hvilke grave bevares? Gamle kolonimagter har i fremtiden ikke kommissioner, der kan rejse rundt og tilse kirkegårde. Der er ikke ungdom som i Tyskland, der bruger deres sommerferier på at opmale soldatergrave i Øst. Der er ikke samfund, der er så velstående, at de kan påtage sig en evig forpligtelse til at pleje grave. De lokale jødiske samfund må se opgaverne vokse over hovedet på sig. Og i tilfældet med de tidligere danske øer i Caraibien, er det de amerikanske bevaringsmyndigheder, der har arvet den gamle kolonimagts problemer. Hvilke interesser har den offentlige amerikanske Preservation Service? Hvad skal bevares, hvilke historier skal fortsat kunne læses og fortælles på kirkegårdene? Kan man gennem en indsats på dette område sikre et indtryk af kompleksiteten i det vestindiske samfund? Der er det særlige ved kirkegårdene og begravelsespladserne i Vestindien, at de danner et panorama over et internationalt samfund præget af migration, hvor folk gennem århundrederne kommer og går. Og efterlader spor. Hvem skal konservere disse spor? Jeg tager ikke stilling til dette intrikate postkoloniale spørgsmål. Jeg har givet nogle eksempler. Men det bør diskuteres fremover. Det håber jeg, det vil blive.

Aviva Ben-Ur & Rachel Frankel: *Remnant Stones. The Jewish Cemeteries of Suriname. Epitaphs*, An Interamericas Publication of the Reed Foundation, Hebrew Union College Press 2009.

Nye gravstedsformer på København Kommunes kirkegårde

Af Barbara Joos

Landskabsarkitekt i Center for Kirkegårde.

I 2005 gik Center for Kirkegårde (CKI) - dengang stadig under navnet Københavns Kirkegårde - i gang med at udvikle urnegrave, urnefællesgrave og børnegravsteder på en lidt anderledes måde, end man hidtil havde gjort. Dette skete på baggrund af egne vurderinger af samfundets udvikling væk fra fællesskabstanken hen imod mere individuelle løsninger og et generelt ønske om at kunne tilbyde en bredere vifte af gravstedstyper. Samfundets mangfoldighed skulle kunne afspejles i de gravstedstyper, vi tilbyder, i stedet for at borgerne må nøjes med de mere traditionelle tilbud.

Resultatet af det fælles arbejde med emnet blev løsninger, der består af de kendte gravstedstyper i nye klæder og i mindre moduler, hvor den ydre ramme - en beplantning der betoner de små rum - er et vigtigt element. Gravstederne er ikke nødvendigvis arrangeret i lige rækker eller i ét og samme niveau, men er uanset placering dog en ligeværdig og vigtig del af helheden.

Der hvor vi troede, at vi skulle tilbyde mere individuelle gravsteder, udviklede det sig til, at vi faktisk tilbyder små fællesskaber i mere moderne eller tidstypiske rammer. De nye tiltag skulle ikke primært udvikles som erstatning for det traditionelle, men som et supplement. Alle afdelinger er anlagt af vores egne gartnere og elever, som har været involveret allerede tidligt i processen

Her følger en nærmere præsentation af de fire nye afdelinger. De tre har været i brug i nogle år, og den sidste afdeling er lige blevet færdigtablet og dermed frigivet til salg.

Lunden med rækker af kirsebær og paradisæbler.
Foto: Center for Kirkegårde.

Lunden på Bispebjerg Kirkegård

Lige efter vi var begyndt at arbejde med nye gravstedsformer, modtog CKI en forespørgsel fra Landsforeningen Liv og Død, om vi ikke kunne etablere et gravanlæg med mere naturlig karakter, hvor træer indgik som et vigtigt og karaktergivende element. Efter få dage var den urnefællesafdeling, der i dag bærer navnet Lunden, tegnet og træerne købt ind. Hvert gravsted bliver markeret af et træ; enten et efterårsblomstrende kirsebær- eller et paradisæbletræ, som står i højt græs. Stierne bliver slået med jævne mellemrum, så man uden problemer kan komme frem til gravstederne - eller rettere sagt til sit træ. Der er ikke ét monument at finde på hele afdelingen, dog er der ved nogle træer sat en stålplade op, som kan rumme navn, fødselsdag og dødsdag for op til to afdøde. På grund af det høje græs og det mere naturlige præg er det ikke tilladt for de efterladte at plante på gravstedet.

Lunden i blomst. Græsset mellem træerne slås jævnligt, mens det omkring træerne får lov til at vokse højt.
Foto: Center for Kirkegårde.

I første omgang blev der kun plantet lidt over 100 træer, da vi ikke havde nogen fornemmelse af, hvordan borgerne ville modtage ideen. Men med de erfaringer, vi har gjort os de sidste år, og de mange gravsteder, der efterhånden er solgt, efterplanter vi nok snart på resten af arealet.

Blomsten/Flora på Bispebjerg Kirkegård

I forbindelse med børnegravsteder og børnefællesgravsteder oplever vi tit, at familierne ikke vender så tit tilbage til gravstedet, og at afdelingerne er placeret, så der ikke kan kigges ind. Den gamle børnefællesafdeling på Bispebjerg Kirkegård var med sine mange store, gamle træer et mørkt og trist sted at opholde sig. Vi ønskede derfor at lave en ny afdeling, der var meget mindre i sine dimensioner og placeret et lyst og venligt sted. Desuden skulle rammen for afdelingen udformes således, at der var os, der stod for pasningen, så familierne kunne være sikre på, at området altid var pænt - uanset om de selv havde overskuddet til at komme og se til gravstedet eller ej. Ideen om Blomsten, og senere hen Flora, blev født. Afdelingen rummer 23 til 24 gravsteder, som er placeret sikkert inde i kronbladene på en blomst. Blomstens form bliver markeret af en lav, blomstrende hæk, som samtidig fungerer som baghæk for gravstederne. I midten af blomsten er der plantet en sommerfuglebusk, som må benyttes af søskende og forældre til at efterlade små hilsener, julepynt eller sutter. Den første blomst er efterhånden taget komplet i brug, og en yderligere blomst er plantet og taget i brug ganske få meter derfra. Den nye blomst fik navnet Flora og er snarere en videreudvikling af Blomsten og dens servitutter end bare en kopi.

Blomsten med børnefællesgrave placeret i det blomsterformede anlægs kronblade.
Foto: Jan Finn Hansen.

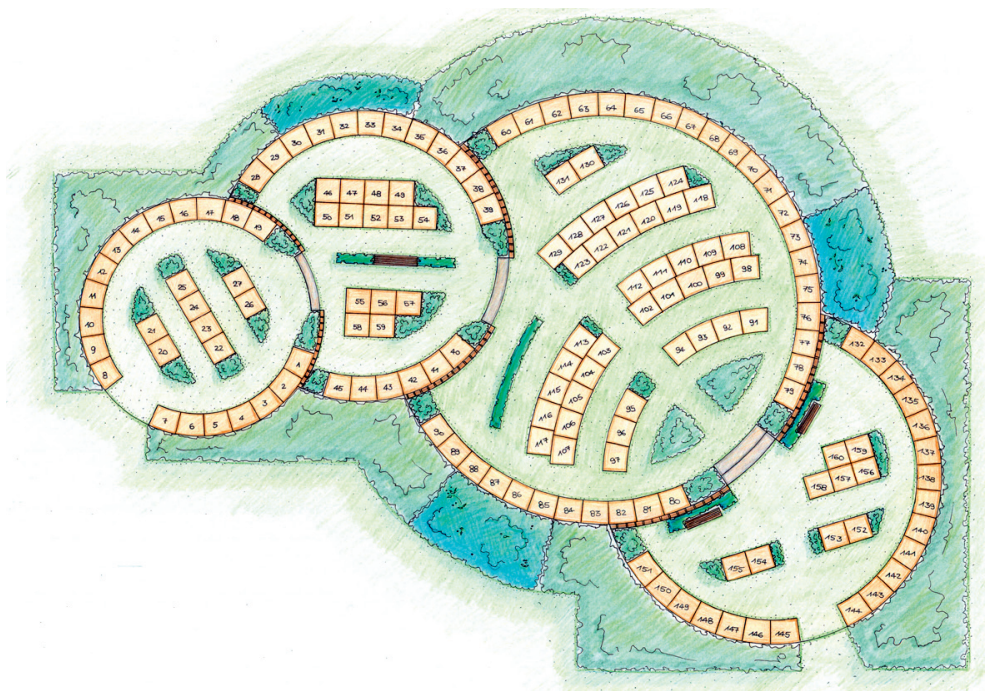
Cirkel på Bispebjerg Kirkegård

I Cirkelen er gravstederne anlagt i forskudte niveauer.

Ligeledes på Bispebjerg Kirkegård blev der i 2006 anlagt en ny urneafdeling, som rummer godt 150 gravsteder fordelt på 4 cirkler i tre forskellige niveauer. De to små cirkler yderst til højre og venstre ligger i almindeligt niveau, hvorimod de to større cirkler i midten af afdelingen er gravet 30 og 50 cm ned i forhold til det omliggende areal. De 4 cirkler er snoet ind i hinanden og graver sig dybere og dybere ned. Alle gravsteder er lagt ud i græs og er markeret af en chausséstenskant. For at skabe tilgængelighed er to af tre trapper erstattet af ramper, og kantstenen ned til vejen er sænket. Den traditionelle afdelingshæk er erstattet af et pur af blodbøg, plantet på en skråning. Dermed opleves niveauforskellen meget større end den i virkeligheden er, og bygningsomkostninger mht. støtemure kunne holdes lave. Nogle steder er purret erstattet af lave, bunddækkende stauder for at give orienterings- og udsynsmuligheder og undgå, at besøgende føler usikkerhed eller ubehag. Afdelingen er lige blevet frigivet til salg efter en veloverstået etableringsfase og skal snart beplantes færdig inde i cirklerne med lave, selvrejsende roser. Jeg er meget spændt på, hvilken modtagelse dette nyeste skud på stammen vil få, men er selv helt fascineret af farvespillet og den virkning, niveauforskellen har, og derfor meget fortrøstningsfuld.

Anlægstegning af Cirkelen.
Af Barbara Joos.

Iris på Assistens Kirkegård

Selvom behovet og mulighederne for nye gravstedsformer har været størst på Bispebjerg Kirkegård, har der også været en sideløbende udvikling på Københavns Kommunes andre fire kirkegårde. Den største succes er nok Iris på lokalkirkegården på Assistens Kirkegård. Her skulle der i 2006/2007 etableres flere urnegravsteder for, at der reelt kunne være en valgmulighed for de familier, der kom for at købe et urnegravsted med hæk. Enhederne skulle være mindre, overskuelige og nemme at etablere. På Afdeling N, en gammel kisteafdeling, blev der etableret flere cirkler med mellem 21 og 38 gravsteder hver, fordelt på 3 ringe. Midten på hver cirkel er beplantet med Iris, og nogle af cirklerne har fået en fin statue som centrum. Modtagelsen af denne afdeling har virkelig overgået alle forventninger.

Urnegravstederne i Iris er placerede i et cirkulært anlæg, her centreret om et monument, der tidligere har stået i lapidariet.
Foto: Center for Kirkegårde.

Nattergalelunden

Af Anne-Marie Møller og Mette Fauerskov,

landskabsarkitekter og kirkegårdskonsulenter i henholdsvis Århus og Ribe Stift.

Den gamle kejser ligger for døden. Vi ser for os den syge og afkræftede kejser liggende i sin seng. Lige bag ham står den personificerede død klar til at tage kejseren med sig. De kunstige nattergale er gået i stykker, så der er ingen formildende omstændigheder, og kejseren er vældig trist til mode. Men så – tilsyneladende ud at intet – dukker den ÆGTE nattergal op. Den sætter sig i vinduet og synger for kejseren. H.C. Andersen skriver i eventyret, at den synger så smukt "om den stille kirkegård, hvor de hvide roser gror, hvor hyldetræet dufter og hvor det friske græs vandes af de efterlevendes tårer", at selv dødens hjerte mildnes, og han forlader kejseren.

Det billede, som H.C. Andersen tegner af kirkegården, er givetvis hentet fra 1800-tallets kirkegårde, som han selv havde oplevet dem. Dengang var der anderledes, og med vor tids øjne uordnede forhold, men ikke desto mindre: stemningsfuldt og poetisk. Man ser for sig, hvordan store, frodige buske med mangfoldige blomster og skønne dufte vokser i det høje græs. Der hersker en særlig, dyb stilhed, og måske er der en forunderlig blanding af utæmmet have og vild natur.

Vi lod os inspirere af eventyret, da en del af Vestre Kirkegård i Århus stod for en omlægning i 2004. Området, hvor der tidligere havde været traditionelle kistegravsteder, skiftede efter omlægningen derfor navn fra det formelle "Afdeling V" til det mere poetiske "Nattergalelunden".

I Nattergalelunden har vi tilstræbt at skabe den poetiske stemning ved at anlægge store bede med skovbundsplanter, som i en zigzagformet, taktfast komposition veksler med græsarealer under en let flimrende skygge fra store træer. Det har væ-

ret vores ønske, at Nattergalelunden skulle blive en grøn og frodig have, hvor besøgende kan finde mental og visuel ro, og hvor sanseoplevelser som dufte, farver, former, lyde, lys og skygge spiller den afgørende rolle.

Udgangspunktet

Gravstedsområdet, som ønskedes omlagt og fornyet, ligger i kirkegårdens sydøstligste hjørne. Det havde i mange år været lukket for nysalg af gravsteder. Oprindeligt rummede afdelingen ca. 450 gravpladser, men kun omkring 50 var i anvendelse. Det ca. 4.000 m² store areal fremstod i græs med spredtliggende gravsteder, der lå hist og her i græsfladen som hækafgrænsede små haver. Disse gravsteder vil blive bevaret og indgår i den nye sammenhæng, så længe gravstedsejerne måtte ønske det. Seks af gravstederne skal bevares i al fremtid, fordi de er bevaringsværdige, heriblandt er Johanne Herlaks gravsted, fordi hun blev kendt som den lille pige, som Christian d. 10. tog op på hesten, da han red over grænsen ved genforeningen i 1920.

Området havde et parkagtigt, næsten skovlignende udtryk med mange store solitære træer, bl.a. platan, ask, bøg, lind, avnbøg, ahorn og eg af varierende størrelser og alder. Efter

Dorthealilje.

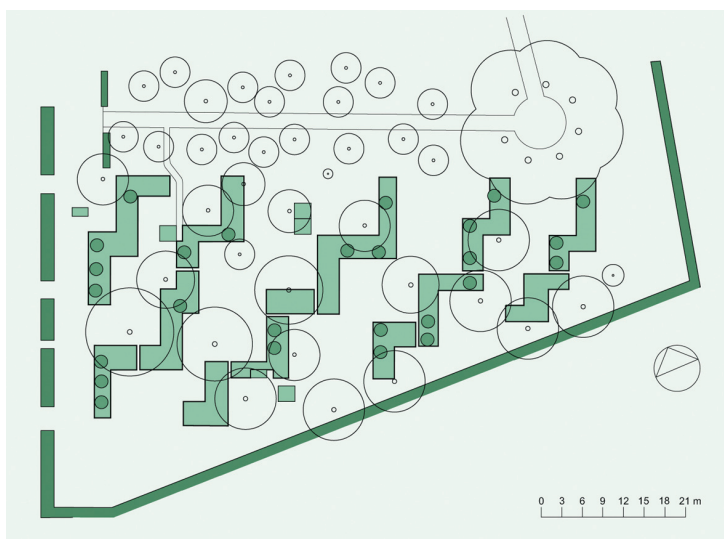

Buskrose.

Tæppe af skovbundsplanter, maj 2006
Foto: Mette Fauerskov.

Plan, Nattergalelunden.

en meget omhyggelig vurdering gennemførtes indledningsvis en udtynding af træerne, dels for at skabe den rette stemning, dels for at gøre stedet mere venligt og dels for at opnå den flimrende skygge, der skal til for at kunne skabe den "saftige frodighed", som vi forbandt med Nattergalens kirkegård.

Nattergalelunden skulle have mange lag. Set nedefra er de konkrete, fysiske lag: En skovbund (som i sig selv indeholder flere lag), et lag med buske, og et lag med træer.

Flimrende skygge under træer, juni 2006.
Foto: Mette Fauerskov.

Skovbunden

Den største udfordring i arbejdet med Nattergalelunden har været at finde de planter og plantesammensætninger, der kunne opfylde drømmen om en skovbund. Skovbunden måtte have en kultiveret form. Den skulle gerne fremstå smuk hele året og med mange blomstringsperioder. Der skulle være en stor årstidsvariation, og den måtte ikke på noget tidspunkt af året fremstå med bar jord, hvilket vil sige, at planterne skulle have gode, fladedækkende egenskaber. Endvidere skulle der planter imellem være variation i tekstur, struktur samt blomster- og bladformer. Endelig var det et mål, at skovbunden skulle fremstå harmonisk og "spændstig", og at vi fortrinsvis ville bruge planter med hvide og blå blomster.

I alle plantesammensætninger indgår derfor overvejelser om bladformer og kontrastbladformer, blomstringsperiode og -længde, plantens vinterudtryk, blad- og blomsterfarver, højder, voksemuligheder samt sol- og skyggeforhold. Endvidere indgår vurderinger af, om planterne har tilstrækkelig karakter til at kunne stå alene, om de kræver opbinding, om de har sidegevinster som f.eks. bær eller vinterblomstring samt om de har den fornødne bladmasse til at skygge ukrudt væk, således at de ikke er unødigt plejekrævende.

Nattergalelunden, juni 2005
Foto: Jonna Fuglsang
Keldsen.

For at sikre en form for ro og genkendelighed udvalgte vi 11 forskellige plantesammensætninger, der repeteres i bløde former hen over de zigzag-formede bede. Hver plantesammensætning består af en fladedækkende beplantning af én eller to primære og lave plantesorter, hvori der vokser en eller to sekundære planter, der er lidt højere, samt få betydeligt højere planter, der markerer sig som "raketter" på fladen.

Som eksempel på en plantesammensætning kan nævnes en bund af skovjordsbær i kombination med liljekonvaller. Sammensætningen er valgt, fordi de to meget forskellige bladformer giver en fin kontrast, de klæder hinanden godt, og samtidig har skovjordsbær den kvalitet, at den er næsten stedsegrøn, hvorimod liljekonvallen forsvinder helt om vinteren. Endvidere har begge planter hvide og meget forskellige blomstringer, liljekonvallen har en fantastisk duft, og begge planter sætter bær, men på forskudte tidspunkter. Som karaktergivende raket i denne plantesammensætning findes bregnen *Dryopteris felix mas*, alm. mangeløv, der med sin helt tredje og specielle bladform også danner kontrast, samtidig med at den giver punktvis højde i bedet, og at dens visne blade pryder vinterbedet.

Kærmindesøster, nyserod
og skovmærke,
september 2005.
Foto: Mette Fauerskov.

Tv. Storkenæb.
Th. Digitalis, rosa Nevada,
juni 2006.
Foto: Mette Fauerskov.

Skovjordbær, liljekonval,
spansk skilla,
juni 2006.
Foto: Mette Fauerskov.

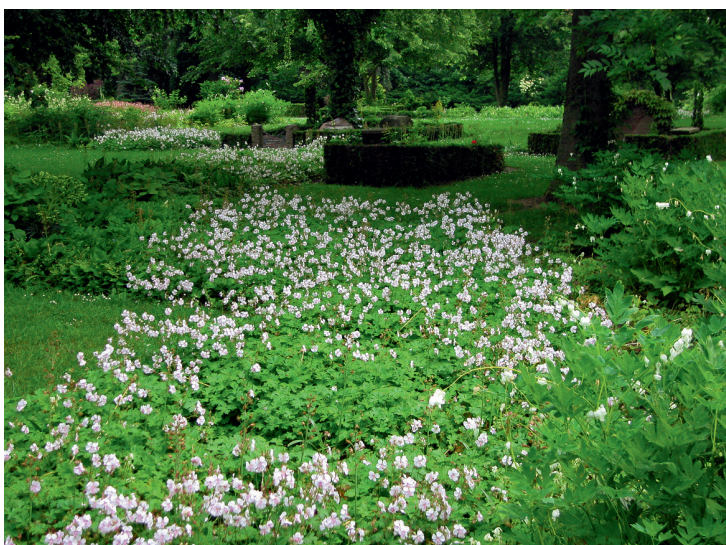
Almindelig mangeløv,
liljekonval med bær,
skovjordbær, lærkespore,
september 2005.
Foto: Mette Fauerskov.

Næste side øverst:
Snefrytle, høstanemone,
fingerbøl, september 2005.
Foto: Mette Fauerskov.

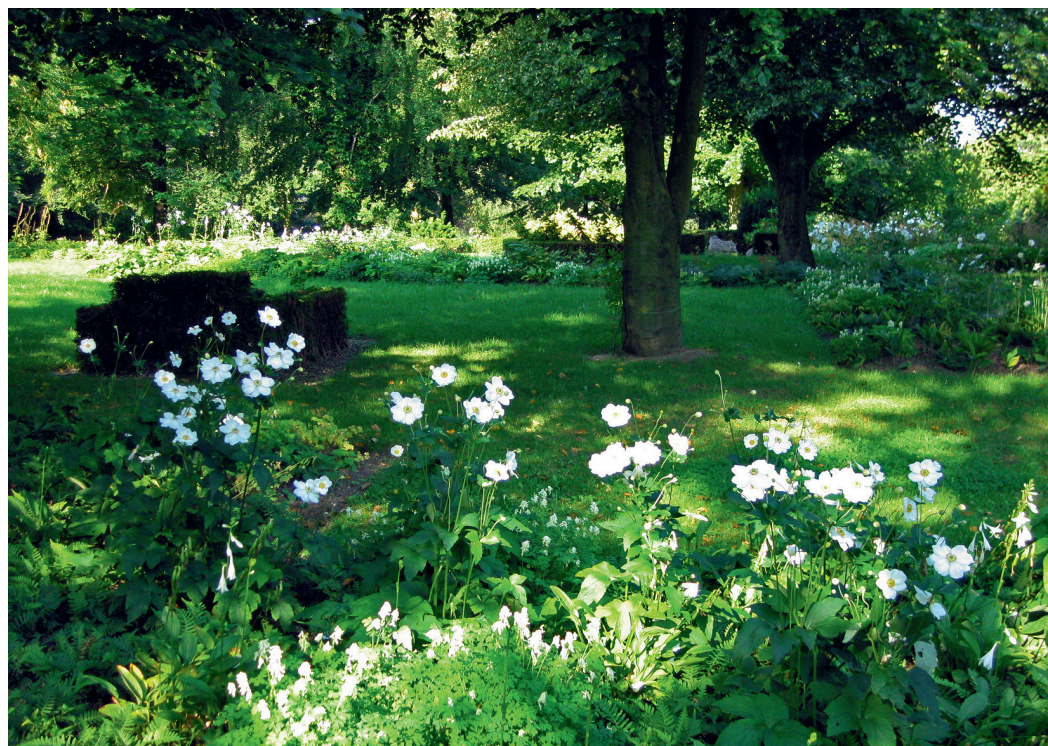
Næste side nederst:
Lærkespore, almindelig
mangeløv, høstanemone,
engelsød, september 2006.
Foto: Mette Fauerskov.

Et andet eksempel på en plantesammensætning er en kombination af *Brunnera macrophylla*, kærmindesøster, *Gallium odoratum*, skovmærke og *Helleborus foetidus*, nyserod. Kærmindesøster og skovmærke danner den fladedækkende bund. Her har den store kontrast mellem de to planters bladformer været fokus for valget, idet kærmindesøster har relativt store hjerteformede blade i modsætning til skovmærken, der har spinkle etageformede rosetter af smalle og spidse blade. Kærmindesøster og skovmærke danner et tæppe af blå og hvide blomster i det tidlige forår, og herudover må skovmærke fremhæves for sin karakteristiske og dejlige duft af forår. Nyseroden, der er lidt højere, står med sine spinkle og forfinede, dybgrønne og nærmest eksotiske bladform som majestæter i grupper i den lidt grovbladede vårkærminde. Nyseroden udmærker sig udover den meget elegante bladmasse ved at være stedsegrøn og have en limegrøn blomstring i det meget tidlige forår. Som raketplante markerer den ca. 1 meter høje hvidblomstrende *Thalictrum aquilegifolium*, akelejefrøstjerne, sig.

I andre af plantesammensætningerne indgår bl.a. vedbend, storkenæb, engelsød, funkia, snefrytle, vårkærminde, staudeklematis og bispehue som bunddækkeplanter i kombination med højere planter og raketter som kurvebregne, hvid fingerbøl, hvid høstanemone og hvid løjtnanshjerter. I alle bede dukker der i hele forårsperioden på skift blå- og hvidblomstrede løgtæpper op, begyndende med vintergækker, herefter snepryd, hvide perlehyacinter og dorothealiljer og afsluttende med blå spanske skillaer i begyndelsen af juni måned.

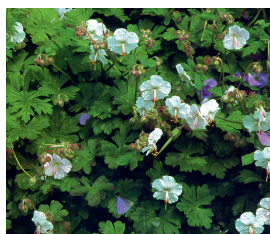

Tæppe af storkenæb,
I baggrunden fritliggende
gamle gravsteder,
juni 2006
Foto: Mette Fauerskov.

Nyserod, maj 2006.
Foto: Mette Fauerskov.

Storkenæb.

Over tid vil skovbundsplanterne "blande sig" mellem hinanden. Nogle vil vise sig at trives mindre godt, og andre vil være mere dominerende. Den præcise placering af de enkelte planter er derfor ikke så vigtig, men det er af stor betydning, at frodigheden, den selvgroede karakter og helhedsvirkningen kan fastholdes. Pasningen af bedene fordrer derfor en dygtig gartner, der med udgangspunkt i en god forståelse for intentionerne og et solidt kendskab til alle planterne om nødvendigt må justere udviklingen på en nænsom måde. Der må samtidig være en vis åbenhed overfor den kendsgerning, at der vil være planter, der er stærkere end andre, og at der, i takt med at det langsomme skuespil opføres, vil være planter, der træder længere frem på scenen end andre. Med den rette, fagligt vel-funderede pleje, vil den tid, der skal bruges på at pleje bedene, være mindre end for et tilsvarende areal med græsplæne.

I bedene vokser der som i eventyret hist og her duftende hylde- og rosenbuske, og ved foden af de høje, gamle træer er hvide slyngroser af sorterne "Kiftsgate" og "Helena Lykkefund" på vej til at klatre højt op i trækronerne for i forsommeren at danne hvide skyer af blomster og i efteråret at bidrage med hyben.

Den ægte nattergal synger om trøst og håb. Men den kommer kun, når den selv vil, og da vil den, som den siger til kejseren: "om aftenen sidde på grenen der ved vinduet og synge for dig, så du kan blive glad og tankefuld tillige."

"Vintertæppe" af bispehue, nyserod, november 2005.
Foto: Mette Fauerskov.

Det generøse blik

Af Elof Westergaard

Provst og formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningen for Kirkegårdskultur har som formål at medvirke til udvikling af et bredt syn på de danske kirkegårde. Nutidens fordring om gennemsigtighed og åbenhed betyder øget styring og medfører mere standardisering. Det bliver i denne udvikling desto vigtigere at bibeholde og skærpe sansen for det særlige, det lokale og det særprægede. Her er brug for en betragtningsmåde, der vægter såvel det historiske, det æstetiske som det visionære.

Foreningens medlemmer kommer fra mange faggrupper. Det er foreningens store styrke. Medlemmerne er mennesker og grupper med forskelligartede interesser for kirkegårde, og vi arbejder på mangfoldig vis med kirkegårdskultur.

På foreningens årsmøde, i det daglige bestyrelsesarbejde og i foreningens årsskrift bliver der fortsat udvekslet synspunkter og holdninger mht. kirkegårdskultur i dag. Disse fora skal gerne medvirke til netop en udvikling af et stadigt bredere syn på den rigdom, dansk kirkegårdskultur rummer. Et anliggende i foreningen er, at det enkelte medlem altid skal møde andet og mere end sit eget blik på kirkegårdskultur.

Det generøse blik

Den svenske teolog og docent i systematisk teologi Ola Sígurdson skelner i sit store værk *Himmelska Kroppar*¹⁾ mellem to forskellige måder at se på:

Den første synsmåde er at betragte verden med modernitetens teoretiske blik. Denne synsmåde reducerer verden, for den har først og fremmest sigte på styring og overblik. Det styrende blik betragter alt som marked og drift. Hvis man ensidigt er optaget af drift, overskudsgrad og marked, bliver den konkrete virkelighed, det enkelte individ, den specifikke ting, det særlige rum og det konkrete sted nemt reduceret, og verden

dermed gjort mindre end den egentlig er. Det gør her ingen forskel, om man dækker sin styringstrang til med florumvunden tale om åbenhed og gennemsigtighed.

Det andet blik, som Sigurdsson taler for, er det generøse blik. Det generøse blik er et blik, som har sans for det historiske og det kulturelt betingede i det eksisterende. Dvs. et blik, der ser mere end markedsværdien i en gammel romansk kirke. Det generøse blik har øje for skønheden i et gammelt kirkegårdsdige, rytmen i de indhuggede bogstavers spil på gravstenen, og sans for et godt samspil mellem sten og inskription. Det generøse blik glæder sig over en smuk beplantning på en kirkegård og har øje for en anden kirkegårds underfulde samspil med det omkringliggende landskab. Det generøse blik er et blik, som vægter det poetiske, det æstetiske, det historiske, det gode håndværk og det kunstneriske udtryk. Det er netop udviklingen af dette blik, det generøse blik, som det efter min opfattelse er Foreningen for Kirkegårdskulturs anliggende og fornemste mål at fremme.

En kartoffel i Guds hånd

Bag de to forskellige synsmåder, det moderne teoretiske blik og det generøse blik, finder vi imidlertid endnu et. Dette blik kan befordre begge de førnævnte synsmåder. Vores blik på verden er præget af knap 500 års luthersk evangelisk kristendom, og denne prægning har sat sig spor dybere i os, end vi selv oftest er os det bevidst. Så forskellige diskussionsemner som striden om Muhammedtegningerne og debatten om indviet jord viser det:

Vi har i en luthersk tradition et tvetydigt syn på alt, hvad mennesket frembringer, det være sig håndværk, kunst og arkitektur. Alt skabt har betydning, men det er samtidig menneskeværk og som sådan af relativ værdi. Det er ting, som kan have levende betydning for os, men de er dog alligevel "kun" ting. Det betyder, at vi vanskeligt kan finde nogen tegning af Gud blasfemisk, idet den "kun" er menneskeværk og "kun" er et billede på den virkelighed, som ikke kan gribes.

Og vi har i vores tradition heller ikke steder, som i absolut forstand er særligt hellige. Det er ordet, der skaber stedets betydning. Det er ikke stedet selv, hvor magtfuld det end kan virke på os. Vi har ganske vist i Den danske Folkekirke et ritual for indvielse af kirkegårde, men denne indvielse gør dybest set og i absolut forstand ikke dette indhegnede jordstykke anderledes.

Denne dobbelthed i synet på alt skabt og tvetydigheden i alt, hvad mennesket frembringer, kan afføde såvel et distanceret som indlevende blik. Men det tvetydige blik betyder imidlertid ikke, at alt er ligegyldigt. Billeder gør en forskel, påvirker og glæder os. De gør en verden til forskel. Og indvielse af kirkegårde betyder også noget. Indvielsen markerer kirkegårdens funktion og betydning som begravelsesplads, og den er med til at understrege, hvordan kirkegårde kan give rum for menneskets taknemmelighed, sorg, savn og forhåbninger.

Pointen i de hidtidige betragtninger er, at det gør en forskel, hvordan et historisk betinget menneske ser verden. Vi er qua vores tradition givet et særligt blik på verden og indfanget af en særlig synsmåde. Vi har dog samtidig mulighed for at udvikle vores syn. Her gælder det, at vi må gøre os klart, at der er forskel på at se og at se. Der er forskel på henholdsvis modernitetens teoretiske blik og det generøse blik.

Den fremragende islandske forfatter og digter Einar Mar Gudmundsson har på poetisk vis udtrykt disse to synsmåder i et lille kort digt²⁾:

Hvad enten historien
I økonomens øje
Er et kurve- eller søjlediagram
Er verden
en kartoffel i Guds hånd.

Hvis digtet bliver overført til kirkegårdskulturen anno 2010, kan man sige: Hvor meget vi end har brug for og er nødt til at få nye værktøjer til at styre og drive kirkegårde, så er kirkegården ligesom enhver anden virksomhed ikke kun et kurve- eller et søjlediagram. Det er vigtigt at have sans for, at kirkegården er "en kartoffel i Guds hånd".

Når der er særlig grund til at fremhæve betydningen af det generøse blik og af "kartofflen" netop i disse år, så skyldes det de vidtgående samfundsændringer, som finder sted i Danmark og i det internationale samfund. Tendensen er klar. Man kræver fra politisk side mere åbenhed og gennemsigtighed på alle niveauer, men det kræver samtidig mere styring at skabe sig dette overblik.

Det er på sin vis godt og nødvendigt at skabe sig overblik. Men det kan også skabe unødig ensartning, mindre frihed for den enkelte og mindre plads til variation. Det kan i værste fald skabe systemer, som påvirker os med kafkask klaustrofobi. Det er ikke godt, hvis mennesket kun bliver til en bruger eller et element i et kurve- eller søjlediagram.

Sans for mangfoldighed

På kirkegårdsområdet har vi i foråret 2010 fået to nye håndbøger: Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde samt Praktisk håndbog i kirkegårdsdrift. De er udgivet af Kirkeministeriet, Foreningen af Danske Kirkegårdsledere samt Skov og Landskab, Københavns Universitet. Disse håndbøger er blevet behandlet i flere artikler i dette årsskrift. Der er god fornuft i at se på kirkegårdsdriften i dag, og de nye værktøjer giver god hjælp til en bedre pleje og en strammere styring af kirkegårdsdriften. Stor ros til udgiverne.

Men der er også nogle store udfordringer i det nye materiale. Landskabsarkitekt Susanne Guldager, som er en af forfatterne til udgivelserne, har i det forrige årsskrift for kirkegårdskultur selv formuleret udfordringen på følgende måde:

”Ikke to kirkegårde er ens, derfor har det været en vanskelig opgave at finde en fællesnævner for dem alle. Forskellighederne gælder ikke alene størrelse, placering eller historie, men ofte i langt højere grad de lokale traditioner, der udspringer af det engagement, der i de enkelte sogne har været gennem tiderne, og som er med til at give kirkegården dens særpræg. Kan man overhovedet opfange det lokale med et standardbeskrivelsessystem, hvis formål er at styre og effektivisere? Ja, det er jo en af udfordringerne i det arbejde, der skal i gang.”³⁾ (Guldager s. 59)

Forfatteren er således godt klar over faren ved, at selv om man har søgt mangfoldigheden, så rummer det at opdele i et vist antal elementer faren for en reduktion af mangfoldighed. En generel kvalitetsbeskrivelse for kirkegårde kan på den ene side åbenbare, hvad det er vi konkret ser på den enkelte kirkegård, men der er samtidig en reel fare for, at beskrivelserne indebærer en reduktion, og at antallet af forskellige elementbetegnelser inden for et område indebærer en minimering af variationer.

Det professionelle sprogs magt

Der er magt i sproget. Kirkeministeriet er i disse år meget optaget af at decentralisere, men der ligger imidlertid et klart centraliserende aspekt i det arbejde, som udgår fra ministeriet. Ikke mindst fordi sproget i de to håndbøger jo fordrer en øget professionalisme. Disse håndbøger er nok udtryk for et ønske om at decentralisere, men der er tale om højst avancerede arbejdsudfordringer for en uegal forvaltning, der består af

Thomas Andersson, Kiste.

dygtige kirkegårdsledere, men samtidig også af en stor frivillighedskultur omkring menighedsrådsarbejdet. Her er mange mennesker involveret, som *con amore* lægger mange kræfter i arbejdet.

Håndbøgerne kan være med til at højne kvaliteten af de danske kirkegårde, men jeg kan frygte, at de også mindsker de i forvejen pressede menighedsråds arbejdslyst og kan vanskeliggøre den lokale gravers mulighed for at tage hånd om kirkegårdsdrift. Var det meningen? Man skal efter min opfattelse nødig miste den folkelige forankring, som hidtil har været så betydningsfuld for de danske kirkegårde.

For fortsat at give plads til mangfoldighed i dansk kirkegårdskultur er det derfor vigtigt, at man som graver, menighedsråd og kirkegårdsbestyrelse kan søge hjælp til opgaverne med at bringe det nye i anvendelse, så det bliver til det lokale steds fordel. Jeg tænker her på kirkegårdsledere, der kan tiltænkes opgaven med at hjælpe andre, som finder opgaven uoverkommelig. Mht. medtænkning af kirkegårdenes langsigtede udvikling bliver det i de kommende år desuden meget vigtigt at inddrage landets kirkegårdskonsulenter og samtidig øge forskningsindsatsen inden for emner om kirkegårdskultur, kirkegårdsdrift og kirkegårdsudvikling. Alt sammen med det formål fortsat at udvikle et generøst blik på de danske kirkegårde.

- 1 Sigurdson, O, Himmelska Kroppar. Inkarnation, Blick, Kroppslighet, Munkedal 2006.
- 2 Gudmundsson, E. M., Ræk mig nordlysene, Kbh.2004, 185.
- 3 Guldager, S., Hvad med kulturen, Kirkegårdskultur 2009-10, 57.

Anmeldelser

Af Karin Kryger, Anne-Louise Sommer og Rikke Ilsted Kristiansen

**Tim Panduro: Fortællinger fra graven.
Skæbner bag gravstenene i Hillerød og omegn.
159 kr., fokus forlag.**

Tim Panduro er en skattet lokalreporter på *Hillerød Posten*, der flere gange har modtaget Lokalavisernes årspris, to gange i bronze og én gang, i 2008, i guld. *Fortællinger fra graven* er en artikelsamling, idet Tim Panduro siden 2006 har haft en fast klumme i *Hillerød Posten*, hvor han har leveret en fortælling inspireret af en lokal gravsten. Artikelserien nyder stor popularitet, og det er derfor nærliggende at udgive artiklerne samlet. Det er der kommet en meget læseværdig og fornøjelig bog ud af. I de enkelte artikler fortæller Tim Panduro om de menneskeskæbner, der gemmer sig bag en gravstens ofte beskedne ydre og summariske indskrift. Hver artikel viser et foto af en gravsten, og derudover forskelligt lokalhistorisk materiale, der belyser den (de) menneskeskæbne(r), artiklen handler om. Det er det personalhistoriske stof, der primært har Tim Panduros interesse. Han fortæller levende om historierne bag gravstenene, og artiklerne vidner om såvel nysgerrighed som grundighed, dyder der er vigtige for en journalist. Det er ganske imponerende, hvad Tim Panduro har gravet frem af gode historier, tragedier, dramaer og morsomme hændelser. Tim Panduros bog demonstrerer også, hvor vigtige kirkegårdenes monumenter er, når man vil fastholde den lokale historie. Panduros bog er også et opråb til de lokale myndigheder: "Først og fremmest skrev jeg artiklerne, fordi jeg synes, at de dødes historie er et interessant område. Men også fordi det officielle Hillerød har så lidt interesse for at bevare den historie, der er i byen". Det er meget vigtigt, at der er den slags ildsjæle som Tim Panduro, der påpeger myndighedernes lemfældige omgang med vores fortid. Fra *Kirkegårdskulturs* læseres syns-

punkt kunne man måske ønske, at Tim Panduro i fremtiden en gang i mellem vil fokusere lidt mere på monumenternes udformning og dekoration samt deres iscenesættelse og anlæg, end det er tilfældet i bogen. Også heri kan der gemme sig gode historier, hvilket forfatteren selv demonstrerer med sin faktaboks "Thorvaldsen på Kirkegården".

Bogens udstyr er beskedent, sat op som de avisartikler, de oprindeligt var.

Karin Kryger

Stenhuggerlaugets udstilling om gravminder på Kunstindustrimuseet

Stenhuggerlauget i Danmark har taget et fremragende initiativ. Man har inviteret seks af landets fremmeste kunstnere og bedt dem udforme eksempler på "et gravminde, designet med ud-spring i vores fælles nutid, så vi i en fælles fremtid har gravsten, der fortæller historier, som de har været fortalt i årtusinder". De seks udvalgte kunstnere, Sophia Kalkau, Morten Stræde, Lone Høyer Hansen, Bjørn Poulsen, Elisabeth Toubro og Bjørn Nørgaard, er alle fremragende repræsentanter for nutidig dansk billedhuggerkunst. Kunstindustrimuseet i København lagde i forsommeren 2010 lokale og Grønnehave til præsentationen af kunstnernes forslag til nye monumenter.

De fleste af kunstnerne ledsagede deres skitser med glimrende redegørelser for de overvejelser, de havde haft med den opgave, Stenhuggerlauget havde stillet. Elisabeth Toubro er gået ud fra Treenigheden, som hun har nedfældet i hver sten: "Treenigheden symboliserer et grundlæggende princip for balancegangene i en verden, der alt for let bygges på enten eller. Efter døden søger den efterladte det meningsfulde i døden. Her er tredelingen et billede, der giver intuitiv forklaring og trøst". Sophie Kalkau kalder sine fire monumenter *Skåret Ellipsoide*, *Hemisfære*, *Brønden* og *Kryds*. Hendes gravminder er skabt ud fra livets paradokser "tanker om brud, tanker om uendelighed, tanker om dyb sorg, tanker om trøst – og glæden ved livet". Bjørn Poulsen har helt fravalgt religiøse symboler som f.eks. kors, men forsøger at skabe en alvorsfuld ramme om det at minde den døde. I modsætning til de skulpturer Poulsen ellers skaber, er det ham magtpåliggende, at gravstenene ikke er fyldt med betydning. I midten er der blot en tom felt, der venter på et navn. Lone Høyer Hansen har fundet in-

Forslag til gravminde af Elisabeth Toubro.
Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af
Sophie Kalkau.
Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af
Bjørn Poulsen.
Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af
Lone Høyer Hansen.
Foto: Karin Kryger 2010.

spiration i Niels Hansen Jacobsen, der talte om Træet i Stenen, og søger at finde Blomsten i Stenen. Hun søger at udforme stenene, så de kan indgå i et gravsted på mange måder, og med sine forslag ønsker hun at lægge op til det endelige individuelle valg og ikke på forhånd at bestemme valg af sten, bearbejdning, overflade og bogstaver. Morten Strædes forslag til et gravminde består primært af et ligearmet kors, hvorpå enten er anbragt en overligger med mindelser om en husform, der relaterer sig til nekropolen, dødebyen, eller et cirkelslag. Bjørn Nørgaards forslag vidner om en kunstner, der kan skabe det monumentale, også i mindre formater.

Alle de gode tanker og alle de gode ideer burde have resulteret i nyskabende monumenter, der rummer såvel nutid som fremtid i sig. Jeg er derfor meget ked af at skulle tilstå, at mine forventninger ikke ganske blev indfrie. Jeg har prøvet at finde ud af, hvorfor jeg som helhed rent ud sagt fandt monumenterne lidet nyskabende og temmelig kedsommelige.

En af forklaringerne er måske, at når man arbejder med gravminder, er man meget bundet af traditionen. Da Foreningen for Kirkegårdskultur i 1992 afholdt en konkurrence om nye gravformer, da måtte man erkende, trods de mange smukke indsendte forslag, at noget nybrud eller nytænkning var det svært at spore. Men spørgsmålet er, om det gør så meget, at man et eller andet sted er bundet af traditionen. Netop i forbindelse med gravminder er der noget smukt i, at traditionen afspejler sig i nutidens monumenter.

Men hvorfor fandt jeg gravminderne kedsommelige? Det er en meget subjektiv dom, som mange kan være uenige med mig i. Jeg tror, jeg savnede de elementer, der fuldkommengør et smukt og vedkommende gravminde. En væsentlig detalje for gravmindet er indskriften. En dårlig anbragt eller udformet indskrift kan ødelægge et ellers smukt udformet minde. Ligesom en smukt udformet skrift kan løfte selv den mest banale sten op til at være noget ganske særligt. Her stod monumenterne ufærdige, uden indskrifter. De havde ikke fået deres identitet. Monumenterne kunne for den sags skyld have været haveskulpturer (enkelte mindede faktisk om fuglebade), hvorved alle de gode og smukke overvejelser, kunstnerne havde gjort sig ved udarbejdelsen af monumenterne, fortonede sig.

Jeg vil dermed ikke sige, at Stenhuggerlaugets fortjenstfulde initiativ har været forgæves. Jeg er sikker på, at en videre bearbejdning og udvikling af mange af de forslag, som blev vist på

udstillingen, vil kunne føre til mere spændende resultater, og jeg tror også, at drevne stenhuggere, der er vant til at se monumentet som en integreret del af et gravsted, vil kunne finde frugtbar inspiration i de gravminder, der blev præsenteret på udstillingen. Vi har brug for flere af den slags initiativer, som Stenhuggerlauget i Danmark her har taget.

Karin Kryger

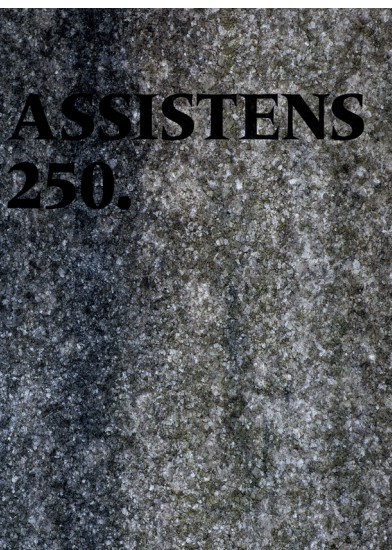
Forslag til gravminde af
Bjørn Nørgaard.

Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af
Morten Stræde.

Foto: Karin Kryger 2010.

Bogens forside.

Anmeldelse af publikationen "Assistens 250."

Redigeret af Stine Helweg og Marianne Linnée Nielsen
– udgivet af Center for Kirkegårde, Teknik og Miljøforvaltningen, Københavns Kommune, 2010.

2010 er året for en i kirkegårdssammenhænge stor begivenhed. Her fejrer Assistens Kirkegård i København sit 250-års jubilæum, og det festligholdes på alle tænkelige måder – herunder også med udgivelse af et par fine publikationer.

Kirkegårdens officielle publikation, der bærer den noget prosaiske, men sigende, titel "Assistens 250.", er en imponerende sag - både i omfang, udstyr og indhold. Det er ganske enkelt en smuk publikation.

Over i alt 1040 sider beskrives alle tænkelige forhold, der knytter sig til denne på dansk grund enestående kirkegård. Jeg er sikker på, at læsning af denne bog, der bestemt ikke behøves at læses systematisk, men kan lystlæses efter behov og interesse, vil skærpe interessen for hurtigst muligt 'at komme ud i felten' og opleve et enestående og historisk rigt stykke kirkegårdskultur.

Bogens indledende del har tre omfangsrige og lærde artikler som sit omdrejningspunkt, der fra forskellige synsvinkler tematiserer Assistens Kirkegårds brogede historie.

Først udfolder historiker Bjørn Westerbeek Dahl under titlen "Assistens Kirkegård og Nørrebro udbygning" (s. 17-74) den geografiske lokalitet gennem århundrederne. Og vi starter med den ældste historie fra 12-1300-tallet og frem. Det bliver en detaljeret gennemgang af områdets byplanhistoriske udvikling, hvor vi hører om fæstningsanlæg, infrastruktur og den tidligste bebyggelse i nærheden af den fritlagte Nørre Fælled med græsningsskove. Men i takt med det middelalderlige Københavns ekspansion vandt civilisationen mere og mere indpas, og græsning forvandles til forstæder og endda royal tilstedeværelse, da prins Carl i 1706 etablerede slottet Blågård med jordtilliggende, hvor Assistens Kirkegård skulle indvies et halvt århundrede efter. Udviklingen føres op til 1920'erne, hvor Nørrebro er fuldt udbygget og Københavns tættest befolkede bydel – og undervejs ledsages de historiske

oplysninger af en række skønne gamle kort som illustrationer.

Herefter kommer dr. phil. Kirsten Lindbergs bidrag "Bygninger på Assistens Kirkegård 1760-2010" (s. 75-118), der detaljeret gennemgår kirkegårdens arkitektur siden 1760 lige fra den omkransende mur med gitre og porte til de egentlige bygninger på området. Et særligt fokus er de skiftende tiders graverboliger, hvor de forskellige projekter fra den oprindelige (1759), der stod klar til indflytning ved kirkegårdens indvielse, over den anden graverbolig, Bangs bygning fra 1808, til den såkaldte 'tredjegravers bolig' fra 1850, beskrives indgående. Ligeledes hører vi om J. D. Herholdts kapel, der opførtes i 1860'erne. I alle tilfælde bibringes vi fint forståelsen for, at det arkitekturhistorisk velkendte fænomen, at der fra tegning og projekt til udførelse ofte er en lang og kringlet vej, også gør sig gældende på kirkegårdens område. Derudover redegør Lindberg for en lang række sekundære bygninger på området, der danner ramme om kirkegårdens hjælpefunktioner såsom stald, ligvognshus, materialbygninger og benhuse. Ind i mellem krydret med anekdotiske indslag, der vidner om skiftende tiders forskellige forståelse for dekorum, som når det beskrives, hvordan en markant indsats fra Myndighedernes side forsøgte at komme usikken med at drive værtshus i

Parti af mur på afdeling B.
Foto: P. Wessel.

benhusene til livs (s. 105). Også her indgår et fint billedmateriale af plantegninger, snit og gamle tegninger, fotografier og malerier, der levendegør stoffet.

Endelig giver kirkegårdsvejleder Stine Helweg i kapitlet "Et kort rids af Assistens Kirkegårds historie" (s. 120-131) en oplysende og velskrevet gennemgang af udviklingen fra fattigkirkegård til moderne storbykirkegård. Og det slår en, hvor få ændringer der faktisk har været gennem århundrederne, hvad angår organisering af denne store kirkegård. Overgangen i 1880 fra assistancekirkegård for indre bys gamle kirker til at være en kommunal kirkegård i "egen ret" medførte et nyt gravstedssystem i 1882 med afdelingsbetegnelser og numre, der stadig er virksomt i det 21. århundrede. Og der berettes om dispositionsplaner i forhold til den planlagte afvikling af kirkegårdsdriften, hvor det i 1988 blev bestemt, at Assistens Kirkegård fra 2020 skulle tilgodese fire hoved-

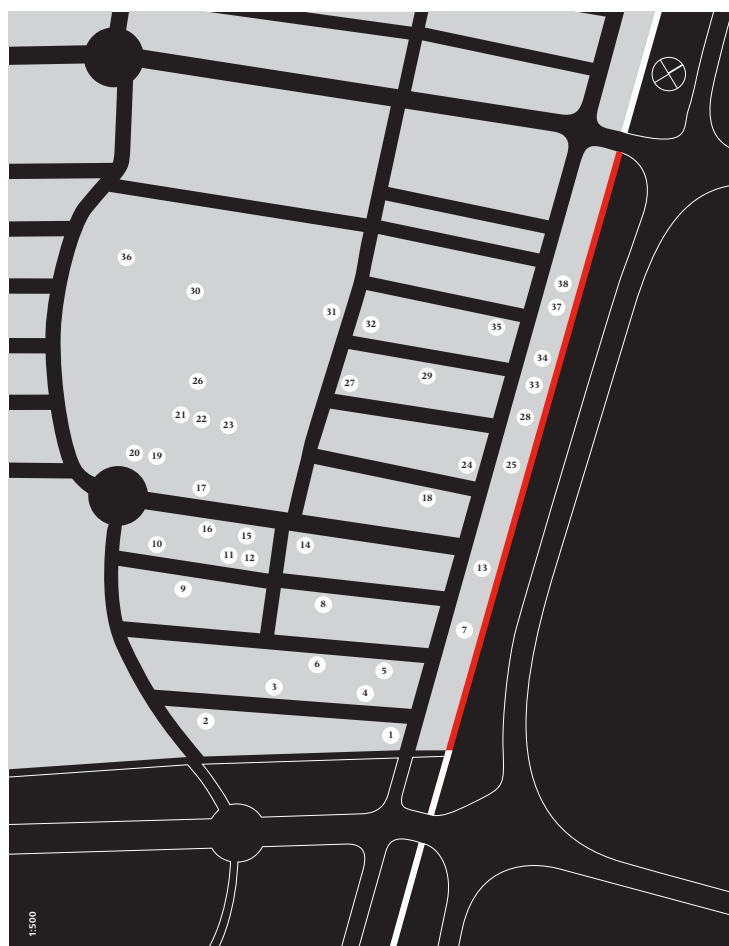
Eksempel på afdelingskort,
her afdeling N.

funktioner: En lokalkirkegård (der skal afvikles pr. 2150), en mindepark, et musealt afsnit (den nuværende afd. A) samt en bypark. Seneste udvikling hører vi om med Metroselskabets arbejde med at etablere en station ved Nørrebros Runddel – et arbejde der fra 2009 har fået opmærksomhed i medierne, da det på forskellig vis griber ind i den eksisterende kirkegård.

Bogens hoveddel er det omfangsrige og særdeles imponerende katalog.

Der introduceres indledningsvist kort til "Vejledning om registrering af gravminder" (v. Kirkeministeriet og Statens Museumsnævn, april 1987), der med 7 forskellige kriterier har dannet baggrund for registrering af de fortjenstfulde og bevaringsværdige gravmæler på kirkegården.

Herefter følger en minutøs gennemgang af kirkegårdens i alt 27 afdelinger bygget op over samme koncept. Først en plan

Eksempel på detalje af afdelingskort (her afdeling N) med markering af de bevaringsværdige gravsteders placering.

over afdelingens placering og en kort introduktion til afdelingen med fokus på det historiske tilhørsforhold til de gamle bykirker samt både historisk og fremtidig brug. Dernæst følger registranten (udarbejdet af gravminderegistrator ved Center for Kirkegårde, Marianne Linnée Nielsen) med alle klassificerede grave samt særligt udvalgte fokusgrave, der over to sider præsenteres af Stine Helweg. Herefter følger et detaljeret kort over pågældende afdeling, hvor alle omtalte gravsteder er indtegnet.

De enkelte afsnit bindes sammen af en række smukke stemningsmalende scenerier fra kirkegården, hvor fotograf P. Wessel har fulgt de skiftende årstider.

Det er en glimrende idé at udvælge de i alt 50 eksemplari-ske gravmæler, hvor velskrevne og perspektivrige analyser tilsammen tegner gravmælerne og -stedernes overordnede udvikling igennem århundrederne.

Ikke blot delagtiggøres læseren i, hvad der i datiden gjorde det udvalgte gravsted unikt – eller repræsentativt, men vi lærer også om specifikke forhold i datiden. For eksempel ved beskrivelsen af maler og professor C. W. Eckersbergs gravsted på afd. C (s. 348-49). Eckersberg var et af koleraens mange ofre i 1853, og det giver anledning til refleksioner over datidens livstruende epidemiske syge, blandt andet gennem et malende samtids-citat af filosofen Hans Brøchner, der beskriver Assistens Kirkegård i en koleratid.

At bevaringsværdige gravmæler ikke nødvendigvis har med fortjenstfulde afdøde at gøre, kan ses i gravstedet for den femårige dreng Martin Nathansen i afd. D, der er en i offentligheden helt ukendt person (s. 424-25). Men gravmælet blev prydet med en kunstnermedaljon af det lille kontrafej udført af billedhuggeren Anne Marie Carl Nielsen i 1933, og det sikrer den bevaringsværdige status.

Mellem linierne kan man læse om, hvordan bestemte stilarter nyder fremme til bestemte tider, og hvordan det kan være med til at sikre – eller ikke sikre – en bevaringsværdig status. Her er eksemplet med Lars Larsens gravsted med underjordisk gravkammer i afd. A interessant (s. 188-9). Larsen døde i 1844 som en af den florissante periodes storkøbmand, og velstanden sikrede ham og hans slægt et overdådigt udsmykket gravsted i den noget overlæssede nygotiske stil, der var meget populær i samtiden, men ikke i samme udstrækning efterfølgende. Efter det var hjemfaldent i 1980 henlevede det nogle år i ruinøs tilstand, bag tilgroede træer, og blev først 'opdaget' ved fældning af trærækken i 1992-3, hvor det frem

mod 1999 gennemgik en fornem restaurering i erkendelse af dets værd som et enestående og sjældent nygotisk gravmæle.

En bevaringsværdig status kan også tildeles nyere gravsteder. For eksempel i Urnehaven Ø, der i 2020 skal overgå til park. Her finder vi gravmælet for Preben Hvass fra 1991 (s. 972-3), der dels er et af de mere sjældne eksempler på keramiske gravmæler, men også er det eneste realiserede resultat på Assistens Kirkegård fra gravmindekonkurrencen udskrevet af Foreningen for Kirkegårdskultur i 1989-90. "Blå Blok" er et atypisk moderne gravmæle bestående af tre små blåglaserede keramiske plader. En der bærer afdødes navn og data, og to der bærer individuelt valgt stiliserede fremstillinger af blomster og en fugl, alt sammen modtræk mod urnefællesskabernes af-individualiserende tendenser.

Andre af de seneste tendenser inden for kirkegårdskulturen gives der også eksempler på. Således personliggørelsen af gravsteder med gaver lagt af efterladte og besøgende. Her gives digteren Dan Turélls gravsted i afd. B som eksempel (s. 284-5). Selve gravstedet, der blev etableret i 1993, er et traditionelt gravsted med hæk, granitsten og inskription. Men store mængder af gaver fra besøgende, der valfarter til gravstedet, gør forskellen. Her lægges i digterens ånd "tobak, fyrtøj, kuglepenne, sort neglelak, flasker og småpenge", og hermed gøres det til en typisk eksponent for tidens præference for det flygtige og personliggjorte gravsted.

Eller de såkaldte valglægtskabs-gravsteder, hvor det ikke længere er blodets bånd, der udgør det sammenbindende kit som i det traditionelle familiegravsted, men et alternativt defineret fællesskab. Det ser vi i "Regnbuen", afd. N, der er et 18 kvm stort fællesgravsted (for op til 36 personer) for bøsere og lesbiske (s. 754-5). Her kan kun begraves homoseksuelle, der er medlem af foreningen. En stor ubearbejdet granitsten udsmykket med foreningens logo, regnbueflaget, og inskriptionen "Kamp må der til, skal livet gro" (1877) udgør sammen med en navnesøjle i messing gravstedets udsmykning. Nyt er det at se et gravsted, hvor seksuelle præferencer inkluderer henholdsvis ekskluderer, men ideen om særafsnit på kirkegårde er gammel: Tænk blot på hvordan man har samlet børnehjemsbørn, folk fra fattigtiftelser, fra Frelsens Hær, grønlander- eller færingeafsnit og soldater i særligt dedikerede afsnit.

I sit forord skriver direktør Flemming Tschuriloff "Assistens kirkegård er en kirkegård er en kirkegård" (s. 9) med

en let omskrivning af Gertrude Steins berømte "En rose er en rose er en rose" fra digtet "Sacred Emily" fra 1913. Det var Steins pointe, at rosen var selvreferentiel, at den ikke kunne beskrives som andet end en rose, nemlig det helt specifikke botaniske fænomen vi har givet navnet 'en rose'. Men der ligger også den tolkning i citatet, at i det øjeblik, vi hører ordet 'rose', vil vi straks for vores indre blik fremkalde de helt specifikke sansemæssige kvaliteter, der knytter sig til en rose – eller rettere oplevelsen af en rose: dufte, farver og følelsesmæssige tilstande.

Ud af det tilsyneladende uskyldige citat vokser derfor en strøm af refleksioner. De angår spørgsmålet om tings identitet og om hvor identitet konstitueres mellem det individuelle og det kollektive erfaringsrum? mellem natur og kultur? og mellem essens og foranderlighed?

Og det rører ved det grundlæggende spørgsmål om, hvorvidt man kan sige, at "Assistens Kirkegård er en kirkegård er en kirkegård"? For kunne man ikke med en vis ret sige, at Assistens Kirkegård er byplanlægning? er havekunst? er kulturhistorie? er socialhistorie? er samfundshistorie? ja fortsæt selv.

Kirkegårde er netop så fascinerende, fordi de på én gang er det store kollektive, fælles sted vi kan samles om, og hvor vi samtidig læser hver vores lille, individuelle mikrohistorie ind. Og at Assistens Kirkegård om noget er stedet, hvor den store og den lille historie på en gang flettes nænsomt og brydningsfuldt sammen, kan man blive meget klogere på med den prægtige jubilæumsbog ved sin side. Hvad enten den som en sand brugsbog ledsager den besøgende på kirkegårdsvandringen, eller fordybelsen finder sted derhjemme i lænestolen.

*Anne-Louise Sommer,
Rektor, Danmarks Designskole*

Midt i verden i 250 år. Assistens 1760-2010.

Redigeret og udgivet af
Kulturcentret ASSISTENS, 2010.

I år fylder Assistens Kirkegård i København 250 år. I den anledning har Kulturcentret ASSISTENS udgivet en rigt illustreret bog, der på knap 250 sider giver en kalejdoskopisk præsentation af kirkegården. Først og fremmest møder læseren en lang række af de berømte og nogle gange berygtede personer, der gennem tiden er blevet begravet på kirkegården, og hvis gravmæler i mange tilfælde er bevaret den dag i dag. Derudover bliver kirkegården som institution perspektiveret i en række artikler, der omhandler de mange funktioner, kirkegården har i en moderne storby.

I dag ligger Assistens Kirkegård som et fredfyldt grønt åndehul på det tæt befolkede og befærdede Nørrebro. Sådan har det ikke altid været. Da kirkegården blev oprettet i 1760 var det i landlige omgivelser langt uden for byen, og viljen til at lade sig begrave derude fremfor på en af kirkegårdene inde i byen var ikke stor. Men med den romantiske kirkegårdsopfattelses fremkomst i slutningen af 1700-tallet skiftede billedet. Velstående borgere lod deres gravsteder pryde med prægtige monumenter udført i nyklassicistisk stil af tidens førende billedhuggere. Assistens' popularitet har holdt sig lige siden, og kirkegården danner jævnlige ramme om afdøde kunstners jordefærd. Indlysende nok var det her, kunstneren Claus Beck-Nielsen under stor mediebevågenhed for nylig valgte at lade en kopi af sin krop begrave.

Bogen er opbygget kronologisk. De to indledende artikler beskriver dels de omgivelser, kirkegården blev anlagt i, dels udvikling og tendenser i kirkegårdskulturen i de seneste 250 år. Derpå præsenteres i fem afsnit, et for hvert halve århundrede, nogle af de mange mennesker, der gennem tiden er begravet på kirkegården. Hvert afsnit indledes af korte artikler, der på en eller anden måde relaterer sig til den pågældende periode. Herefter følger korte portrætter af kunstnere og videnskabsmænd, storkøbmænd og hofleverandører, idealister og fantasier – en mangfoldighed af menneskeskæbner, og mange af dem med internationale forbindelser, der er med til at placere Assistens midt i den store verden. Blandt de vel mest berømte er H. C. Andersen og Søren Kierkegaard. Også komponisterne Johann Hartmann og Frederik Kuhlau, billedhuggeren Johan-

nes Wiedewelt, fysikerne Hans Christian Ørsted og Niels Bohr, forfatterne Martin Andersen Nexø og Kjeld Abell, jazzmusikeren Ben Webster, kunstneren Henry Heerup og fra nyeste tid komponisten Thomas Koppel og sangerne Natasja Saad og Etta Cameron er begravet her. Mange flere kan nævnes: sangere og dansere, en hofkonditor og en brændevinsbrænder, en ballonskipper og en stuntkvinde – og enkelte helt almindelige mennesker som kontorbuddet Meyer, der blev myrdet af en røver, og maskiningeniøren Milling, der druknede ved *Titanics* forlis. Interessant er også mødet med de russiske indvandrere fra kejserinde Maria Fjodorovna (prinsesse Dagmars) hof. Portrætterne er velskrevne, nogle måske lidt indforståede, men de fungerer som appetitvækkere til at besøge kirkegården. Det fremgår ikke altid, om selve gravmindet er bevaret, men gravstedernes numre er anført, så man kan begive sig ud at se efter. Det er altså ikke monumenterne, der er i centrum her, men snarere de mennesker, de blev rejst over.

Bogens sidste del bærer titlen "Den multifunktionelle kirkegård". Ti artikler omhandler de mange forskellige måder, Assistens Kirkegård bliver benyttet på i dag. Det er som et videnspædagogisk aktivitetscenter (et såkaldt VPAC, som Sagnlandet Lejre og Historiecenter Dybbøl Banke m.fl.), der med blandt andet et etisk værksted formidler kirkegården til børn og unge. Det er til omvisninger mellem berømteders grave eller til flagermusture efter mørkets frembrud. Det er til moderne dans og performance i kapellet. Og det er som park og byrum: Til solbadning, picnic, eksamenslæsning, løbeture og meget mere.

Bogen breder sig således over mange områder, og den store spredning er både en styrke og en svaghed: Den viser en moderne, historisk kirkegård i al dens mangfoldighed, men nogle af bidragene bevæger sig måske lige lovlig langt væk fra kirkegården Assistens. Derfor fungerer bogen nok bedst, hvis man som læser dykker ned og læser de afsnit, der fanger interessen, frem for at læse fra ende til anden. Den udførlige indholdsfortegnelse sørger heldigvis for, at det er nemt kan lade sig gøre. Som nævnt er teksterne overalt illustreret med mange og gode billeder. "Midt i verden" – det er sådan, bogen viser kirkegården. Ikke kun som de døde have, men som også de levende menneskers rum. Som læser sidder man tilbage med indtrykket af en levende og aktiv kirkegård, det bestemt er værd at besøge, enten på egen hånd eller på en af de omvisninger, Kulturcentret ASSISTENS tilbyder.

*Rikke Ilsted Kristiansen,
redaktør ved Danmarks Kirker*

Glimt fra årsmødet

Den 17. - 18. maj 2010

Af Karin Kryger

Kunsthistoriker, mag.art. og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

I år mødtes foreningens medlemmer i Odense Stift på Scandic Odense. Generalforsamlingen startede kl. 16,00.

Formanden Elof Westergaard bød velkommen.

1. Valg af dirigent domprovst Henrik Wigh Poulsen
2. Formandens beretning.
Formandens beretning blev godkendt med applaus.
3. Eventuel beretning fra nedsatte udvalg.
Karin Kryger gjorde rede for redaktionsudvalgets arbejde.
4. Fremlæggelse af det reviderede regnskab ved
Hans Broch Mikkelsen. Regnskabet blev godkendt.
5. Fremlæggelse af budget og fastsættelse af kontingent for
det kommende år ved Hans Broch Mikkelsen. Budgettet
blev godkendt
6. Behandling af indkomne forslag. Der var ikke indkommet
forslag.
7. Karin Kryger og Hasse Jørgensen modtog genvalg til be-
styrelsen og Jens Dejgaard blev nyvalgt til bestyrelsen.
8. Valg af suppleanter. Stine Helweg og Hans Mikkelsen blev
valgt som suppleanter.
9. Valg af 2 revisorer og 1 revisorsuppleant. Eivind Wad
og Jens Zorn Thorsen valgtes som revisorer, og Henning
Hansen valgtes til revisorsuppleant.
10. Tid og sted for næste års generalforsamling blev fastlagt til
24-25. maj 2011 i Roskilde Stift.
11. Eventuelt. Hasse Jørgensen og Karin Kryger vil arrangere
en udflugt til London med besigtigelse af bl.a. Bromton
Museum of Garden History, Highgate Cemetery og Ken-
sal Cemetery i dagene 7-10. april 2011.

Dirigenten takkede for god ro og orden, formanden takkede dirigenten

Herefter fortalte Carsten Bach-Nielsen om de jødiske gravpladser i det tidligere Dansk Vestindien, om kirkegårdenes forfald og de tiltag, der er gjort for at registrere gravpladsernes grave og gravsten.

Om aftenen fortalte Karin Kryger om den udenbys kirkegård fra de ældste tider og frem til Assistenskirkegården i Odense. Begge foredrag er bearbejdet til artikler i nærværende årsskrift.

Aftenen sluttede med, at Casper Wett fra Odense Kommune orienterede om morgendagens udflugt.

Fredens Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

Næste morgen var der en smuk andagt i Ansgar Kirke ved pastor Agnete Hvidt. Kirken er opført som en korskirke i byzantinsk senromanske former og fremstår i røde mursten og kløvet granit. Kirkens har et fint og tidstypisk alterparti af billedhuggeren Axel Poulsen, der også har leveret flere gravmæler til Odense Assistenskirkegård. Desuden var der kalkmalerier af Niels Skovgaard omkring alternichen. Efter morgensangen kørte selskabet til kirkegårdens monumentale kapel, hvor Casper Wett og Lise Hansen Thorsen ventede og fortalte meget instruktivt om udviklings- og plejeplaner for Assistenskirkegården og om den udliciteringspraksis, der nu er gældende for kirkegården. Det sidste afstedkom mange spørgsmål og mange diskussioner.

Odense Assistenskirkegård.
Fotos: Mette Fauerskov og
Karin Kryger.

Fredens Kirkegård.
Foto: Karin Kryger.

Den efterfølgende vandring på Assistenskirkegården gav et spændende indblik i, hvorledes kirkegårdens udvikling siden grundlæggelsen i 1811 afspejler sig i kirkegårdens strukturer og beplantning, og var også en spændende vandring mellem gravsten og gravstenstyper gennem tiderne med den nye afdeling for Asadyrkere som sidste element af udviklingen på kirkegården. Der er ingen tvivl om, at Assistenskirkegården i Odense hører til en af vore mest spændende og interessante af de gamle kirkegårde i Danmark.

Frokosten blev indtaget uden for byen på den traditionsrige restaurant Carlslund, der bød på den gode danske ret æggekage med flæsk. Herefter gik turen til de nyere kirkegårde Fredens Kirkegård og Korsløkke Kirkegård, sidstnævnte med en stor afdeling for muslimer.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadag samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes

for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Man tilstræber at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2010-11

Årsmødet 2010 fandt sted i Odense.

Årsmødet 2011 vil finde sted i Roskilde Stift 23.-24. maj 2011.

Foreningen er endvidere arrangør af en tur til England 7.-10. april 2011.

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser. Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til den rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger fortsat at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere, som er medlemmer. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 300 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand.

Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden

www.kirkegaardskultur.dk eller til foreningens kasserer.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2010-2011

- Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Vestre Allé 5
8600 Silkeborg
Tlf. 86 80 19 27
eve@km.dk
- Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk
- Kasserer: Hans Broch Mikkelsen
Strandparken 16
5800 Nyborg
Tlf. 65 31 02 49
brochm@privat.dk
- Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk
- Webmaster: Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Toften 1
6950 Ringkøbing
Tlf. 23 93 93 00
jdj@hvejsel.eu

Øvrige bestyrelsesmedlemmer

Stine Helweg
Teknik- og Miljøforvaltningen
Center for Kirkegårde
Vestre Kirkegård
Vestre Kirkegårds Allé 15
2450 København SV
Tlf. 82 33 46 64
stihel@tmf.kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N.A. Christensensvej 41
7900 Mors
Tlf. 97 72 28 17
steen.j@vip.cybercity.dk

Hans Mikkelsen
Forsknings- og Formidlingsafdelingen
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 Kbh. K.
Tlf. 33 47 35 99
hans.mikkelsen@natmus.dk

Hasse Nedelberg Jørgensen
Askov Kirkevej 7
6600 Vejen
Tlf. 21 25 89 67, mobil 22 25 23 32
hnj@km.dk

Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13
3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59
mail@c-skibsted-landscape.dk

